

Neuengamme

Bulletin

Onder auspiciën van de Stichting Vriendenkring Neuengamme

september 2014

COLOFON

Het Neuengamme Bulletin is een uitgave van:
STICHTING VRIENDENKRING NEUENGAMME

Ere-voorzitters : Joop van Vonderen †
: Afko Schoonbeek

BESTUUR:

Voorzitter:
Martine Letterie
Het Jebbink 55, 7251 BK Vorden
☎ 0575-552458
✉ info@martineletterie.nl

Secretaris en archiefbeheer:
Gerrit Assies
Braambergerhout 42, 3845 HH Harderwijk
☎ 034-1881985
✉ secretariaat@vriendenkringneuengamme.nl

Penningmeester:
Renzo de Muijnck
Poolsterstraat 19, 4356 BV Oostkapelle
☎ 0118-581663
✉ penningmeester@vriendenkringneuengamme.nl
Bankrekening: IBAN: NL98 RBRB 0850 0887 12
t.n.v. Stichting Vriendenkring Neuengamme

Algemene bestuursleden:

Nicole Duijkers
Arend Hulshof
Loes Ronner

Contactpersoon nabestaanden:

Sietse Geertsema (informatie nabestaanden)
Bieleveldlaan 33, 7906 HR Hoogeveen
Telefoon: 0528-269475
E-mail: spgeertsema@hetnet.nl

REDACTIE Neuengamme Bulletin:

Loes Ronner eindredactie
Jan de Muijnck redactie en lay-out
Wil van den Elzen redactie
Ard-Jan de Muijnck jeugdpagina

Redactie-adres:

✉ bulletin@vriendenkringneuengamme.nl

Foto's en afbeeldingen in dit nummer:

Piet Dam, Wil en Diny v/d Elzen, Teuny Huismans,
Remco de Muijnck, Jan de Muijnck, Loes Ronner

Website: www.vriendenkringneuengamme.nl

Websitebeheer en beeldredacteur:

Arend Hulshof
✉ website@vriendenkringneuengamme.nl

Drukker:

Drukkerij Verloop
Ohmweg 31, 2952 BD Alblasterdam
☎ 078-6918299
✉ info@verloop.nl

INHOUDSOPGAVE

ARTIKEL:	BLZ
<i>Van de voorzitter</i>	3
<i>Verslag herdenkingsreis 2014</i>	4
<i>Mijn eerste dodenherdenking</i>	9
<i>Gedicht: De man in het witte huis</i>	10
<i>Herdenking bevrijding kamp Stalag X B Sandbostel</i>	12
<i>Tekst van het lied: Wij zijn de Moorsoldaten</i>	14
<i>Herdenkingsplechtigheid Meensel-Kiezegem</i>	15
<i>Oproep voor steun aan de Oorlogsgravenstichting</i>	18
<i>Jacob van Buuren uit Veenendaal (aanvullende formatie)</i>	19
<i>Nederlandse gevangenen en het concentratiekamp Neuengamme</i>	21
<i>Ontroostbaar</i>	25
<i>Gedicht: Twee minuten</i>	27
<i>518 Slachtoffers zorgvuldig gedocumenteerd</i>	28
<i>Interview met mijn opa Jan de Muijnck</i>	30
<i>Het concentratiekamp Neuengamme:</i>	
<i>Ondergrondse fabrieken en buitenkampen</i>	33
<i>Oproepen</i>	40
<i>Contactdag 2014</i>	40
<i>Boeken</i>	41
<i>Informatie</i>	42

Bij de omslagfoto:

Restanten van het arrestgebouw, in de kamptaal "Bunker" genoemd.

Vanaf 1942 werden door de SS, in de gang van deze "Bunker", steeds meer gevangenen opgehangen.

Ook werden er door de SS Russische krijgsgevangenen vermoord, door vergassing met het gifgas Ziklon B.

Kort voor de bevrijding van het kamp werden er nog een aantal mannen en vrouwen uit de politiegevangenis Fuhlsbüttel vermoord.

Op zondag 4 mei 2014 werd op deze plaats de herdenking gehouden voor de slachtoffers van het concentratiekamp Neuengamme, die de onmenselijke toestanden in dit kamp niet hebben overleefd. (*Verslag van de herdenking op bladzijde 4*)

Martine Letterie
Voorzitter Stichting Vriendenkring Neuengamme

Lieve vrienden en vriendinnen,

Voor u ligt weer een nieuw bulletin en het ziet er weer geweldig uit. Vanaf deze plaats dank ik de redactieleden voor hun goede inzet.

Met dit halfjaarlijkse tijdschrift houden we de geschiedenis van het concentratiekamp Neuengamme en zijn buitenkampen levend en de nagedachtenis aan hen die daar vermoord zijn.

Dat doen we niet alleen op papier, maar ook digitaal. Dit najaar beginnen Nationaal Monument Kamp Amersfoort, de stichting Vriendenkring Neuengamme en het internetbedrijf Driebit met een vooronderzoek voor een digitaal monument.

Hierin stellen we vast hoe zo'n monument eruit komt te zien, wat het precies gaat kosten en ook hoe we andere partijen erbij gaan betrekken.

Op de website van het monument zullen de verhalen worden verteld van alle gevangenen die omkwamen in Duitse concentratiekampen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het vooronderzoek eindigen we voor het einde van dit jaar.

We zijn ook op een andere manier digitaal actief: u kunt Vriendenkring Neuengamme tegenwoordig ook vinden op Facebook:

www.facebook.com/VriendenkringNeuengamme

We nodigen u uit om onze pagina te 'Liken,' en uw vrienden op het bestaan ervan te wijzen. Hopelijk krijgt onze vriendenkring zo nog meer bekendheid onder het grote publiek.

Gelukkig houden we niet alleen digitaal en op papier contact met elkaar. In het voorjaar maakten we opnieuw een indrukwekkende reis naar Neuengamme (zie ook pagina 4).

We zijn bezig met de voorbereiding voor een reis in 2015, maar eerst hoop ik u allen te zien op de jaarlijkse contactdag op 25 oktober.

Martine

OPROEP!

Helaas blijkt het voor Loes Ronner niet mogelijk haar drukke werkzaamheden te combineren met een bestuurs- en redactiefunctie.

Daarom zijn we op zoek naar een bestuurslid, dat namens het bestuur in de redactie van het bulletin plaats wil nemen.

Als eindredacteur zal diegene overzicht houden over de kopij, controleren of die geen auteursrechten schendt en op tijd binnenkomt, en contact met de redactie en auteurs onderhouden.

De redactie doet het werk per mail en telefoon, het bestuur vergadert vier maal per jaar.

Wij hopen op een enthousiast nieuw lid. Heeft u interesse?

Mail dan naar: secretariaat@vriendenkringneuengamme.nl

VERSLAG HERDENKINGSREIS VAN 2 MEI t/m 5 MEI 2014

door Loes Ronner

DAG 1, REIS NAAR HAMBURG

Met een bus vol vrienden vertrekken we op vrijdagochtend 2 mei richting Hamburg.

Dit jaar zijn er 44 deelnemers die op vier plekken in de bus stappen (in Amersfoort, bij restaurant "De Lichtmis", aan de A28 bij Zwolle en in Groningen). Een deelnemer zal zich later bij ons voegen in het hotel.

Renzo, de penningmeester van de vriendenkring, komt zondag met zijn zoon Remco en ouders Theuny en Jan de Muijnck voor de herdenking. Zij komen zaterdag aan en gaan zondag na de herdenking weer huiswaarts.

(Verslag van Remco op bladzijde 9)

We gebruiken een prima lunch net over de grens in Rhede/Ems. Martine Letterie, de voorzitter van Vriendenkring Neuengamme (sinds 2011) heet ons hartelijk welkom. Ze vertelt dat er dit jaar twee oud-gevangenen (de heren Alosery en Roffel) aanwezig zijn. De heer Bavelaar - een andere oud-gevangene - kan er helaas niet bij zijn. Hij is op een te hoge leeftijd gekomen om te kunnen reizen. Maar de familie Ten Hove (de heer Bavelaar was in de oorlog bij hen ondergedoken) is er wel bij als waardige vervanger.

Martine staat stil bij de afwezigheid van Rob Duijkers, het bestuurslid dat ons kort geleden is overleden en die wij allen erg missen. Zij brengt verder de groeten over van erevoorzitter Afko Schoonbeek.

De voorzitter stelt het bestuur voor en vertelt op welke wijze zij bij de vriendenkring Neuengamme zijn betrokken. Het huidige bestuur - met een paar nieuwe leden - bestaat uit: Martine Letterie, Renzo de Muijnck, Gerrit Assies, Nicole Duijkers, Arend Hulshof en Loes Ronner. Nicole Duijkers is in de voetsporen van haar vader, bestuurslid Rob Duijkers getreden. Van Martine, Renzo en Nicole zijn de grootvaders en van Arend zijn overgrootvader in Neuengamme omgekomen. De opa van Gerrit had drie broers die in de oorlog zijn omgekomen. Een van zijn broers is gefusilleerd en de andere twee zijn in Neuengamme overleden. Ook een oom van zijn opa is in Neuengamme omgekomen. Loes Ronner is via Rie Suk met de vriendenkring in aanraking gekomen.

Rie Suk is de vrouw van een jeugdvriend van de vader van Loes. Rie's vader is in Neuengamme omgekomen.

Veel van de vrienden kennen elkaar van eerdere reizen en contactdagen.

Maar er zijn ook nieuwe gezichten zoals de zes leden van de familie Booleman.

In de bus vang ik voortdurend flarden van gesprekken op van vrienden die informatie uitwisselen over hun familie en vrienden die in het kamp zijn omgekomen of heel soms zijn teruggekomen.

De vrienden komen uit alle delen van Nederland en ik hoor allerlei dialecten zoals Gronings, Zeeuws, Fries (taal) en Amsterdams.

Aan het eind van de middag komen we aan in het hotel in Hamburg. Nicole Duijkers biedt ons, mede namens haar moeder, een glas Freixenet aan uit de wijnkelder van haar vader Rob, het langst zittende bestuurslid van de vriendenkring. We drinken op zijn nagedachtenis. Hierna is er gelegenheid om oud-gevangene Wim Alosery vragen te stellen.

Wim zal de volgende dag niet mee gaan naar Neuengamme omdat hij de herdenking van de ramp bij de Lübeckerbocht zal bijwonen.

Wim vertelt over zijn ervaringen in de tweede wereldoorlog, hoe hij in Neuengamme terecht is gekomen, wat hij daar heeft meegemaakt en hoe hij het kamp heeft overleefd.

Later spreek ik Wil van den Elzen. Hij heeft Wim Alosery geïnterviewd voor het boek "Nederlanders in Neuengamme". Hij vertelt mij over Wim, dat hij het vermogen en de kracht heeft - zoals Wil dat noemt - ook in heel moeilijke omstandigheden "positieve dingen uit minder positieve dingen" te halen.

Nadat Wim zijn verhaal heeft verteld en vragen heeft beantwoord, stelt Martine Letterie de aanwezigen in de zaal aan elkaar voor en vraagt naar hun betrokkenheid bij Neuengamme.

De betrokkenen komen uit alle delen van het land, hun verhalen zijn zeer divers maar gaan allemaal over vaders, ooms, familieleden en vrienden die in Neuengamme of een van de buitenkampen zijn geweest, meestal zijn omgekomen en heel af en toe zijn teruggekomen.

Na deze bijeenkomst, die iedereen als heel positief heeft ervaren, is er een uitgebreid diner en gaan de meesten vrienden - na soms nog een drankje in het café - op tijd naar bed: morgen is er weer een druk programma.

DAG 2, BEZOEK GEDENKSTÄTTE NEUENGAMME

Na het ontbijt vertrekken wij rond negen uur met de bus naar de Gedenkstätte Neuengamme die ten zuidoosten van Hamburg ligt. In de bus leest Martine Letterie een artikel voor van oud-bestuurslid Sietse Geertsema. De aanleiding om het concentratiekamp Neuengamme en de steenfabriek te stichten, was dat Hitler grootse plannen had om de stad Hamburg te ontwikkelen en daar waren veel bakstenen voor nodig. Om de bakstenen te produceren werden gevangenen ingezet waarbij het motto "Vernichtung durch arbeit" was. Martine vertelt dat we op de Gedenkstätte een tentoonstelling kunnen bekijken en een bezoek kunnen brengen aan het archief, waar informatie is te vinden over de gevangenen. Archivaris Alyn Bessman is aanwezig om vragen te beantwoorden.

Tijdens het bezoek aan het kamp spreek ik met een van de vrienden en zij vertelt mij een opmerkelijk verhaal. Haar zuster heeft recent - via een onbekende - de trouwring en de horlogeketting van hun vader teruggekregen. Verder hoor ik dat de familie Booleman – die voor het eerst mee is met de reis – pas in het archief zekerheid krijgt dat hun familielid begraven is op de begraafplaats Ohlsdorf die wij 's middags zullen bezoeken.

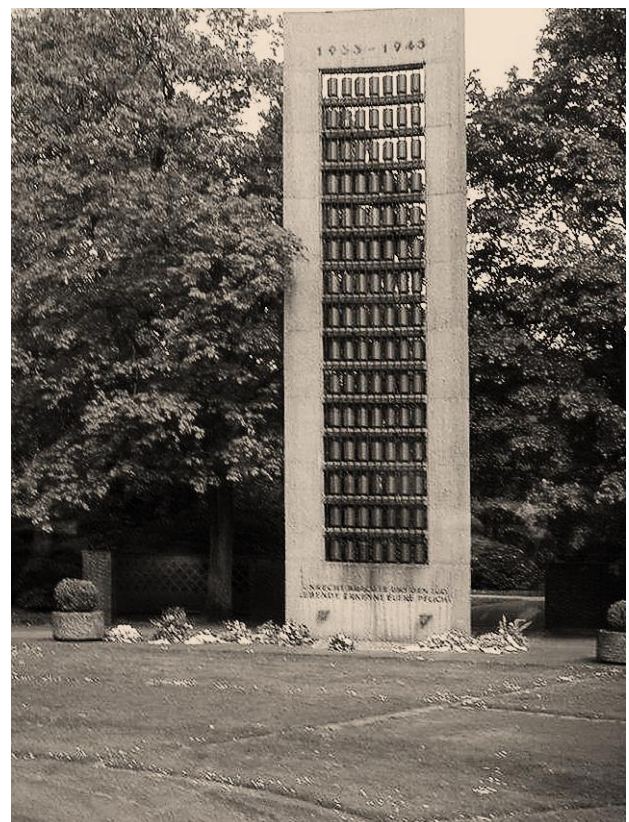
We brengen de hele ochtend door in het kamp. Daarna gaan we lunchen en bezoeken we vervolgens een tentoonstelling in museum Bergedorf en Vierlande. Het museum ligt in een stadsdeel in het district Bergedorf van de stad Hamburg. Het was tot 1938 een zelfstandige gemeente. De tentoonstelling - Gleichstaltung, Zustimmung, Widerstand. Bergdorfer Jugend im Nazionalsocialismus - laat zien hoe de jongeren uit Bergedorf destijds het nationaalsocialisme beleefden.

Gerard Leijdsman deelt in de bus een (vrije) vertaling uit van een Duitse tekst over de tentoonstelling.

De lokale bevolking heeft vaak aangegeven dat zij niets van het concentratiekamp wisten. Maar dat kan niet kloppen want er lagen huizen vlak bij het kamp. Vanuit deze huizen kon je het kamp zien liggen. Verder kwamen er dagelijks kolonnes van gevangenen voorbij en konden bewoners de gevangenen zien werken bij de kleischepen in de uitloper van de rivier de Elbe, de Dove Elbe en in de haven van de plaats Zollenspieker.

Na het bezoek aan het museum rijden we – onder begeleiding van gids en medewerker van de Gedenkstätte Neuengamme, Herbert Diercks – over Ohlsdorf, een uitgestrekte begraafplaats die in de 19e eeuw in Engelse landschapstijl is aangelegd.

In 1933 is het crematorium van Ohlsdorf gesticht, Vanaf 1933 zijn hier 500 verzetsstrijders – die de doodstraf kregen – gecremeerd. De gids vertelt verder dat in de begintijd van Neuengamme de omgekomen gevangenen in het crematorium van Ohlsdorf werden gecremeerd.

Bij het crematorium is een monument met 105 urnen met daarin aarde uit alle landen die hebben geleden onder de Nazi's. Elk jaar zijn er op 8 mei op de begraafplaats herdenkingsbijeenkomsten. Er liggen 1,5 miljoen mensen begraven op Ohlsdorf, waaronder naast burgers van Hamburg

verzetsmensen, Oorlogsslachtoffers zoals gevangenen uit Neuengamme, slachtoffers van de bombardementen op Hamburg en krijgsgevangenen.

Er zijn nog steeds grafstenen met hakenkruizen en andere nationaalsocialistische symbolen, maar dat worden er gelukkig steeds minder.

We bezoeken het Nederlandse ereveld, dat keurig wordt onderhouden door de Nederlandse Oorlogsgraven stichting.

Op pagina 18 staat een artikel over de Oorlogsgravenstichting.

Vrienden waarvan de verwanten hier begraven liggen – waaronder de familie Booleman – leggen bloemen op de graven. De stichting Vriendenkring Neuengamme heeft voor een krans gezorgd en die leggen we bij het monument op het Nederlandse Ereveld.

Na het bezoek aan Ohldorf vertrekken we met de bus naar het hotel, voor het diner en de overnach-

ting. Tijdens het diner maken we kennis met de familie De Muijnck die vanmiddag in Hamburg is aangekomen.

DAG 3, BEZOEK GEDENKSTATTE NEUENGAMME.

De derde dag van de reis brengen wij door op Gedenkstätte Neuengamme.

Eerst gaan we naar het Haus des Gedenken waar lijsten hangen met namen van omgekomen slachtoffers.

De lijsten zijn overigens niet compleet. Vooral uit Oost-Europa ontbreken er namen. Er wordt een oproep gedaan aan de nabestaanden om foto's van hun familie en vrienden door te sturen naar de Gedenkstätte.

Na het bezoek aan het Haus des Gedenken komen wij met vriendenkringen uit andere landen (ondermeer België, Belarus, Oekraïne, Duitsland, Polen, Frankrijk, Zwitserland en Scandinavië) samen voor een bijeenkomst. Een van de spreeksters heet de oud gevangenen in hun eigen taal welkom.

Een klein kindje maakt geluidjes precies op het moment dat het welkomstwoord is afgelopen en iedereen applaudiseert voor het kindje, een ontroerend moment. Sprekers vertellen over de Mehr Generations-bijeenkomsten waar oud-gevangenen uit alle landen en kinderen en kleinkinderen tot in de vierde generatie samen komen om de herinnering aan de gebeurtenissen in de oorlog levend te houden. Het is de bedoeling dit initiatief te intensiveren en ook nazaten van de daders hierbij te be-

trekken. Een spreker doet een oproep om tolerantie en respect: *“haat voert er naar andere mensen hun menselijkheid af te nemen”*.

Een jong Duits meisje zegt: *“mijn doel is het zwijgen over de oorlog te doorbreken”*.

Iedereen spreekt in zijn eigen taal (er zijn geen tolken). Ik vind dat een mooie parallel met de verschillende dialecten die de vrienden spreken. En hoewel ik niet alles kan verstaan, kan ik de strekking “invoelen” van het gesprokene: we willen een wereld opbouwen, niet van haat maar van liefde. Bijzonder is het kleine kindje dat steeds op de juiste momenten geluidjes maakt. Het is een indrukwekkende en ontroerende bijeenkomst.

De directeur van de Gedenkstätte Detlef Garbe memoreert de ramp in de Lübeckerbocht en noemt de naam van Wim Alosery die de ramp heeft overleefd. Hij leest een brief voor van een oudgevangene uit Australië die er vandaag niet bij kan zijn.

In haar functie van vicevoorzitter van de Amicale Internationale KZ Neuengamme (AIN) leest Martine Letterie de toespraak voor van Victor Malbecq, oudgevangene en voorzitter van de AIN, die helaas niet aanwezig kon zijn.

Om 11 uur verzamelen wij ons voor de officiële dodenherdenking. Er is een grote groep mensen aanwezig uit allerlei verschillende landen die bloemen en kransen leggen bij het monument (restanten van de arrestbunker).

De Vriendenkring Neuengamme heeft voor een krans gezorgd en voor witte rozen, zodat iedereen van het gezelschap een witte roos kan neerleggen. Er is een koor en dat zingt ondermeer: *“Sag mir wo die blumen sind”* en het Moorsoldatenlied (tekst Moorsoldatenlied op pagina 14).

Als we weglopen van het monument zie ik tot mijn verrassing een broedende scholekster op het grind waar vroeger de barakken stonden waar de gevangenen in onmenselijke omstandigheden de nacht doorbrachten.

De weidevogel trekt zich niets aan van de mensenmassa's op haar anders zo stille broedplek. Later denk ik terug aan dit moment als ik een gedicht over de appelplaats lees: "Dat moeizame staan een uur, een dag of een nacht, de heimwee roept van een grutto". (Gedicht wordt in een volgend nummer opgenomen).

Na de herdenking gebruiken we een eenvoudige lunch aangeboden door de Gedenkstätte.

Die middag kunnen de vrienden het kamp en de verschillende tentoonstellingsruimten bezoeken, individueel of onder begeleiding van de Nederlands sprekende gids Martin Reiter.

Aan het eind van de middag keren we terug naar het hotel voor het diner. Vanaf half acht is er een aparte ruimte voor onze groep beschikbaar waar we samen twee minuten stil zijn.

DAG 4, THUISREIS

Na het ontbijt vertrekken we met de bus richting Nederland. In de bus roept Martine Letterie iedereen op vriend of vriendin te worden van de Vriendenkring Neuengamme. De stichting bestaat geheel uit vrijwilligers en organiseert elk jaar een herdenkingsreis naar de Gedenkstätte Neuengamme en een contactdag. Verder helpt de stichting mensen die op zoek zijn naar informatie over familie en vrienden die in de oorlog in het concentratiekamp Neuengamme zijn geweest.

Samen met het Nationaal Monument Kamp Amersfoort is de stichting bezig om een digitaal monument op te zetten voor oorlogsgetroffenen en omgekomenen in Duitse concentratiekampen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Martine vertelt dat wij met de bus vlak langs de Emslandkampen komen. Dit zijn kampen die al vroeg zijn ontstaan en waar vanaf 1933 politieke gevangenen waren geïnterneerd. Zij moesten dwangarbeid in het veen verrichten. Het moorsoldatenlied is hier ontstaan.

In Papenburg maken we een tussenstop om de lunch te gebruiken en een groepsfoto te maken. Daarna rijden we terug naar Nederland, nemen we afscheid van elkaar en gaan alle vrienden terug naar huis na een gedenkwaardige herdenkingsreis.

Loes Ronner

Groepsfoto van deelnemers aan deze herdenkingsreis.

MIJN EERSTE DODENHERDENKING OP KZ NEUENGAMME

door Remco de Muijnck (13 jaar)

Het was zaterdagmorgen 3 mei dat ik voor de eerste keer, samen met mijn vader en opa en oma de Muijnck, naar Neuengamme vertrok. Om te overnachten had mijn vader een hotel in Egestorf geboekt.

Na ruim zes uur rijden kwamen we daar aan en gingen we eerst koffie drinken. We werden uitgenodigd om samen met de groep, die met de bus naar Hamburg was gegaan, te gaan eten. Dat was heel leuk. Na het eten gingen we weer terug naar ons hotel om te slapen.

De volgende morgen gingen we eerst ontbijten. Hierna hebben wij ons bij het hotel afgemeld en vertrokken we naar Neuengamme, om daar de herdenking te houden.

Toen we daar aankwamen gingen we eerst naar het gedenkhuis. Daar hingen allemaal doeken waarop de namen van mensen stonden die overleden waren in het kamp of na de bevrijding. Daarop stond ook de naam van mijn overgrootopa Bram de Muijnck. Dat was voor mij heel indrukwekkend om al die namen van overleden mensen daar te zien. Ook was er een plattegrond van het kamp.

Om elf uur werd de herdenking gehouden. Daarvoor gingen we naar een gebouw waar door verschillende mensen werd gesproken. Wat deze mensen zeiden kon ik niet verstaan omdat ik die talen nog niet ken. Ook was er een koor dat een paar liederen heeft gezongen.

Hierna gingen we naar de restanten van de strafbunker.

Daar werden door veel mensen kransen en bloemen gelegd.

Ook ik heb een roos neergelegd, wat ik heel indrukwekkend vond om te doen.

Het koor zong tijdens het leggen van de kransen en bloemen het lied 'De Moorsoldaten' (tekst op pagina 14).

Na de herdenking ging ik samen met mijn vader en opa en oma het kamp bekijken.

Eerst gingen we naar de wagon waar de mensen in zaten toen ze naar het concentratiekamp werden gebracht. Voor deze wagon lag een stuk beton waarin voetafdrukken stonden. Zo kon je zien hoe de gevangenen tijdens de reis in de wagon hebben gestaan.

Daarna gingen we naar het museum. Hier was veel te zien over het kamp. Ook gingen we naar de kelder waarin de gevangenen moesten werken. Ook tijdens bombardementen moesten de gevangenen daar naar toe. De kelder is een heel enge ruimte en het moet verschrikkelijk zijn geweest om daar in te moeten.

In het museum stond ook de oude toegangspoort van het kamp. Ook stond er een van de palen die rond het kamp stonden en waarop stroomdraden zaten, zodat de gevangenen niet konden ontsnappen. Ook stond er een houten stapelbed met drie bedden, waarin ze met 9 mensen moesten slapen. Toen ik de vlag van Neuengamme zag staan ben ik hiermee op de foto gegaan.

Na het bekijken van het museum zijn we naar de wachttorens gegaan om die te bekijken. In de verte zag ik het huis waarin de commandant van het kamp heeft gewoond.

Op het terrein staan nog karretjes waarin de gevangenen klei moesten gooien en als die vol waren moesten ze die naar steenfabriek duwen. Bij de steenfabriek is een steile helling waar de gevangenen de karretjes tegenop moesten duwen. Dat moet ontzettend zwaar zijn geweest. Het was heel indrukwekkend om dit te zien.

We keken ook nog in een grote lege ruimte waar stenen werden gedroogd.

Omdat we nog een lange reis naar huis moesten maken heb ik nog niet alles kunnen zien. Misschien dat ik een volgende keer weer meega.

Ik vond het fijn om mee te gaan want ik wilde heel graag daar naar toe om precies te weten wat er met mijn overgrootopa Bram de Muijnck is gebeurd.

Remco de Muijnck

DE MAN IN HET WITTE HUIS

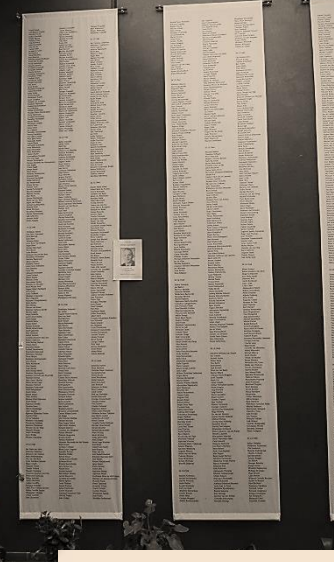
*Achter een haag het witte huis
van de kampcommandant.
Uitgelezen wandbekleding
en vloeren in parket.
In kasten achter glas
frivole eet- en drankserviesjes
met goud belegd.*

*Na zijn dagelijks bezoek aan het kamp,
waar met een vingerknip, één na één
duizenden gevangenen werden gedood,
werd in zijn huis muziek beluisterd,
gebak gegeten met de kinderen
en leerde hij hen wat orde was
en afval dat moest verdwijnen.*

*Hij sliep ver
van de schreeuwende botten,
herbegon elke dag met moord:
de man in het witte huis.*

Uit: Neuengamme "Ik kwam terug"
van Ina Stabergh

HERDENKING BEVRIJDING KAMP STALAG X B SANDBOSTEL 2014

door Piet Dam

Op dinsdag 29 april werd in Sandbostel door 250 aanwezigen herdacht dat op deze dag 69 jaar geleden het krijgsgevangenenkamp Stalag X B en tevens opvangkamp voor concentratiekampgevangenen door Britse troepen werd bevrijd.

Gedurende de jaren 1940-1945 passeerden ruim 300.000 gevangenen en militairen de poorten van dit kamp en verbleven hier enige dagen tot jaren. Zij die niet werden overgeplaatst naar een ander krijgsgevangenenkamp, zijn tewerkgesteld op boerderijen of in fabrieken. Er waren ca. 220 arbeidscommando's.

In de maand april 1945 kwamen ca. 10.000 concentratiekampgevangenen (waaronder 518 Nederlanders) van het concentratiekamp Neuengamme of een van zijn buitenkampen met ontruimings-transporten naar het tot een opvangkamp ingerichte kampgedeelte Marlag in Stalag XB.

De herdenking dit jaar, met bijzondere aandacht voor de Poolse gevangenen, begon op het voormalige kampkerkhof, dat thans ingericht is als Kriegsgräberstätte Sandbostel.

Begroeting door Detlef Cordes (voorzitter Stiftung Lager Sandbostel) op Kriegsgräberstätte Sandbostel.

Na begroeting door de voorzitter van de Stiftung Lager Sandbostel, Detlef Cordes, werden gebeden voor de gestorvenen uitgesproken door een Evangelische en een Rooms Katholieke geestelijke. Landrat Hermann Luttmann van Nedersaksen sprak over het belang van het hedendaagse herdenken door de oude en huidige generaties. De Pool Marek Sorgowicki, vice consul van het Poolse consulaat te Hamburg, bracht de Duitse inval in Polen in herinnering, die nu 70 jaar geleden is, de opstanden van het Warschause Joodse Getto in 1943 en die van het Poolse leger in augustus 1944 in Warschau (Powsta-nie Waszawskie).

Marek Sorgowicki (vice-consul Poolse consulaat te Hamburg) brengt in herinnering de Poolse opstanden. Op de achtergrond vaandels van Belgische Verenigingen van oud-gevangenen.

Nadat hulp uitbleef en 85% van Warschau was vernietigd, moest het Poolse leger uiteindelijk in oktober 1944 capituleren. In dezelfde maand kwam naast mannelijke opstandelingen uit Warschau ook een groep van ca. 550 vrouwelijke opstandelingen in Sandbostel aan. Daaronder waren ook jongeren van amper 13 jaar.

Hierna volgde de kranslegging.

Kransen gelegd op de Kriegsgräberstätte Sandbostel.

De herdenking werd voortgezet op het voormalige kampterrein in een van de kampkeukens.

Na de opening door de leider van de Gedenkstätte Andreas Ehresmann, volgde een toespraak door de Minister van cultuur van Nedersaksen, Hans-Jürgen Gorsler.

Leerlingen van het Gymnasium uit Bremervörde hadden een indrukwekkende film over Polen gemaakt uitgaande van de tekst van het Poolse volkslied: "Nog is Polen niet verloren".

Van de twee voormalige deelnemers aan de opstand van Warschau die in Stalag XB werden

geïnterneerd was Wiktor Listopatzki aanwezig, terwijl Edmund Baranowski, wegens ziekte afwezig was. Van deze laatste was een brief ontvangen over zijn gevangenneming en verblijf in dit kamp. Deze brief werd door leerlingen van het Gymnasium voorgelezen. De Belgische oud-krijgsgevangenen Roger Cottyn maakte ons deelgenoot van zijn 5-jarige verblijf en tewerkstelling op de diverse boerderijen in de omgeving van Sandbostel. Tussendoor werd er gemusiceerd door leerlingen van het Gymnasium en zij brachten o.a. liederen van de "Warschause opstand 1944" ten gehore. Aansluitend werden kransen en bloemen gelegd bij de gedenksteen tegenover het naoorlogs kampkerkje.

Bloemen en kransen bij de gedenksteen nabij het kampkerkje van de Gedenkstätte Lager Sandbostel.

Ter afsluiting van deze herdenking was er in het kampkerkje een oecumenische kerkdienst.

Bijzonder opvallend was de aanwezigheid van een officiële vertegenwoordiging vanuit Nederland, voor de eerste maal in de geschiedenis van het herdenken. Namens de gemeente Putten (Veluwe) legde locoburgemeester Ard Kleijer een krans ter herinnering aan de slachtoffers van de vergeldingsrazzia door de Duitsers op 1 oktober 1944.

Ter vergelding van een aanslag op Duitse militairen in het Veluwse dorp Putten, werden de mannelijke inwoners gevangengenomen en 110 huizen afgebrand. Zij werden op 02-10-1944 naar Kamp Amersfoort afgevoerd en vandaar d.d. 11-10-1944 naar het concentratiekamp Neuengamme. Van hen overleden er 552.

Na de bevrijding van Stalag X B kwam de oud-Puttenaar Hendrik Maurits van Walt van Praag¹ in

Stalag X B aan, omdat hij als Nederlands verbindingsofficier met de Britse troepen optrok. Hij ontmoette daar tot zijn verbazing 24 dorpsgenoten. Hij vernam van hen over de ontberingen in o.a. Neuengamme, Ladelund, Husum, Meppen-Versen etc. Zij stelden een lijst samen van de lotgenoten waarvan zeker was dat deze waren overleden. Met deze lijst vertrok Van Walt van Praag naar Putten. Deze lijst, met 187 namen, werd op 10 mei 1945 in de kerk voorgelezen.

(Naar Sandbostel werden 44 Puttenaren getransporteerd. Bij de bevrijding leefden er vierentwintig, en stierven er nog eens twaalf. De trieste balans was dat er slechts twaalf naar huis terugkeerden. Hierbij dient te worden opgemerkt dat er in Putten ook evacués waren en er ook passanten bij de razzia waren betrokken. Puttenaren: Buter, Barend Jan 10-01-1916, overleden 21-05-1945 te Rotenburg-Unterstedt; Dirksen, Geurt 28-08-1903, overleden 18-04-1945 te Sandbostel; Glismeyer, Aalt 24-05-1918, teruggekeerd; Graaf, Gerrit de 27-01-1927, overleden 24-04-1945 te Sandbostel; Heusinkveld, Willem 21-06-1926, overleden 20-06-1945 te Putten; Kernebeek, Jan van 18-04-1923 te Putten, overleden 14-04-1945 te Sandbostel; Kieft, Wouter 05-05-1901, overleden 24-04-1945 te Sandbostel; Klaassen, Hendrik 05-01-1901, teruggekeerd; Kous, Hendrik 13-04-1908, overleden 03-06-1945 te Neuenkirchen; Kraai, Hendrik 17-08-1910, overleden 15-05-1945 te Rotenburg-Unterstedt; Losenoord, Jacobus van 11-11-1901, overleden 10-05-1945 te Sandbostel; Lubbertsen, Drees 21-05-1915, teruggekeerd; Malenstein, Evert van 12-04-1915, overleden 15-04-1945 te Sandbostel; Nieland, dr. Lubbertus Willem 03-08-1901, overleden 13-05-1945 te Rotenburg-Unterstedt; Overeynder, Baldus 12-03-1927, overleden 24-04-1945 te Sandbostel; Pol,

---

België, Frankrijk, Spanje en Portugal in Engeland te komen. Zijn vrouw en broer Norman zijn 14 dagen ingesloten geweest in het Oranjehotel en de SD verbleef in zijn woonhuis en wachtte vergeefs op Van Walt van Praag. Deze SD'ers namen in Putten de joodse onderduiker, de heer Vomberg gevangen, die bij Van Walt van Praag verbleef, en nog 8 andere joodse onderduikers: de echt)paren Polak-Beem en Herschel-Blom, elk met twee kinderen. Deze onderduikers werden gedeporteerd en kwamen om. Zie hiervoor: "De zaak Van Walt van Praag" in het Weinrebrapport deel I hoofdstuk 13 blz. 163/186 en deel II blz. 1578. En: Dr. L. de Jong in Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog deel 7 blz. 433. Zie ook: Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb door Regina Grüter (doctoraalscriptie) en Frederik Weinreb, verzetsman en groot schrijver van René Marres. Van Walt van Praag was na de oorlog werkzaam bij de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad in Duitsland (Berlijn Grunewald Hohenzollerndamm 46/47).

¹ Hendrik Maurits van Walt van Praag (schuilnaam Hendriks) woonachtig in villa "Escape" Laak 24 Putten, kwam op 05-10-1942 persoonsbewijzen afleveren bij drs. Friedrich (Frederik) Weinreb (V-mann, joods collaborateur) in diens woonhuis aan de Hasseltsestraat 70 in Den Haag en werd na het verlaten van Weinrebs woning op straat door de SD gearresteerd en afgevoerd naar de villa "Windekind" aan de Nieuwe Parklaan in Scheveningen. Hier wist hij een dag later te ontsnappen en via

Hendrik van de 29-07-1916, overleden 23-04-1945 te Sandbostel; Roelofsen, Willem 01-02-1921, teruggekeerd; Schuitemaker, Cornelis 07-10-1923, overleden 15-04-1945 te Sandbostel; Simon, Jacob 22-06-1925, overleden 23-04-1945 te Sandbostel; Slot, Johannes Franciscus 21-10-1922, overleden 23-04-1945 te Sandbostel; Vonhof, Johannes 20-01-1919, teruggekeerd; Wincoop, Jan van 29-03-1909, overleden 18-05-1945 te Neuenkirchen. Zee-geers, Hendrik 16-09-1898, overleden 15-05-1945 Sandbostel. Evacués en passanten: Berg, Aart van den 30-05-1915, overleden 28-04-1945 te Sandbostel; Botterman, Hendrikus Franciscuss 10-02-1904, overleden 28-04-1945 te Sandbostel; Brendenoord, Maarten 07-02-1927, teruggekeerd; Burgerhout, Frederik Hendrik 24-12-1913, overleden 00-05-1945 te Sandbostel; Caris, Jan Gerard 25-03-1923, overleden 12-07-1945 te Groningen; Degen, Theodorus Wilhelmus 16-04-1921, teruggekeerd; Haverlach, Hendrik 24-06-1911, overleden 23-04-1945 te Sandbostel; Heesen, Willem van 11-07-1920, overleden 25-04-1945 te Sandbostel; Helder, Hubertus 29-09-1915, overleden 03-05-1945 te Sandbostel; Karssen, Dirk 05-09-1911, overleden 00-05-1945 te Sandbostel; Leenders, Peter 23-02-1915, overleden 03-05-1945 te Sandbostel; Luttmmer, Rudolf Bernardus Johannes 16-09-1900, overleden 16-05-1945 te Rotenburg-Unterstedt; Luurtsema, Abel 25-11-1920, teruggekeerd; Overmeer, Franciscus 07-09-1919, overleden 7/8-04-1945 tijdens transport naar Sandbostel; Reinbergen, Gerhard 29-01-1905, teruggekeerd; Rommel, Karel Heinrich Friederich 19-03-1923, teruggekeerd; Schaik, Hieronymus Alphonsus Gerardus van 04-03-1912, overleden 26-05-1945 te Neuenkirchen; Schuit, Hendrik 9-10-1913, overleden 26-05-1945 te Rotenburg-Unterstedt; Steijlen, Cornelis Petrus Christiaan 30-11-1899, overleden 16-05-1945 te Sandbostel; Stoffer, Jan 03-08-1927, overleden 06-06-1945 te Bassum; Thomas, Johannes Joseph 28-02-1908, overleden 15-04-1945 te Sandbostel.)

De Puttense Stichting Oktober '44 had samen met de Gedenkstätte Lager Sandbostel een werkweek georganiseerd van 11 t/m 18 augustus 2014 voor 5 jongeren met 2 begeleiders uit Putten. Zie ook: "Putters in Stalag X B Sandbostel" opgenomen in het "Neuengamme Bulletin" van maart 2009.

Piet Dam

WIJ ZIJN DE MOORSOLDATEN

*Waarheen onze ogen blikken
Veen en heide alom.
't Vogellied kan geen verkwikken,
D' eiken staan verdord en krom.
Wij zijn de veensoldaten
En spitten godverlaten
In 't veen!*

*Hier in de woeste heide
Is de kampplaats opgebouwd,
Waar wij het ver geluk verbeiden
Achter prikkeldraad en hout.
Wij zijn de veensoldaten
En spitten godverlaten
In 't veen!*

*s' Morgens gaat het door de landen
Naar de arbeid, zwaar en zwart;
Graven wij in't zonnebranden.
Maar naar huis trekt ieders hart.
Wij zijn de veensoldaten
En spitten godverlaten
In 't veen !*

*Huiswaarts, huiswaarts gaan de oogen
Uit het land naar vrouw en kind.
Hoeveel zuchten gaan omhoog en
Zijn verloren in de wind?
Wij zijn de veensoldaten
En spitten godverlaten
In 't veen!*

*Heen en weer gaan de posten,
Ieder van ontkomen droomt.
Vluchten zou het leven kosten,
Viermaal is de burcht omzoomd.
Wij zijn de veensoldaten
En spitten godverlaten
In 't veen!*

*Maar wij mogen toch niet klagen,
Eeuwig kan 't geen winter zijn.
Eenmaal zeggen wij, na dagen,
Vaderland! Gij zijt weer mijn!
Dan spitten de soldaten
Niet meer Godverlaten
In't veen!..
Dan spitten de soldaten
Niet meer Godverlaten
In 't veen!....*

Vertaling Nico Rost

HERDENKINGSPLECHTIGHEID MEENSEL-KIEZEGEM

Bijgewoond door Theo Broers en Wil van den Elzen

Het "herdenkingscomité augustus 1944" van Meensel-Kiezegem en de gemeente Tielt-Winge hield op zondag 3 augustus 2014 de jaarlijkse herdenking.

Op deze dag werd de 70ste verjaring herdacht van de vergeldingsacties, uitgevoerd door de bezetter op 1 en 11 augustus 1944 waarbij 4 medeburgers ter plaatse werden vermoord en 63 van de 91 gijzelaars omkwamen in het concentratiekamp van Neuengamme.

PROGRAMMA VAN DE PLECHTIGHEID:

– 9.15 uur: korte bloemenhulde aan het monument in Kiezegem.

– 10.00 uur: openlucht-eucharistie-viering in Meensel aan het erekerkhof in de Heibos-sstraat. Hulpbisschop van Vlaams-Brabant Mgr. Leon Lemmens gaat voor samen met E. H. Frans Van Aerschot.

De mis wordt opgeluisterd door het zangkoor "Crescendo" van Boortmeerbeek.

– 10.45 uur: Dodenappèl, toespraken en bloemenhulde aan het erekerkhof

De harmonie "Weergalm der Winghe" zorgde voor de muzikale ondersteuning.

Namens de St. Vriendenkring Neuengamme wordt door de heren Theo Broers en Wil van den Elzen een krans gelegd.

TOESPRAAK DOOR DE HEER RUDI BEEKEN

Burgemeester van Tielt-Winge

Met eerst een welkomstwoord aan diverse genodigden en afgevaardigden, vervolgt de heer Rudi Beeken zijn toespraak; dat in veel gemeenten dit jaar de 100ste verjaardag van de van de eerste wereld oorlog centraal staat.

Vandaag houdt Tielt-Winge zich er aan om mee te herdenken wat onze gemeente overkomen is in de tweede wereldoorlog.

Aan het einde daarvan bleek ons geluk immers opgebruikt te zijn. Daar waar initieel die oorlog aan ons nog goed en wel leek te passeren, werd de dood van Gaston Merckx eind juli 1944 op een zucht van de bevrijding af de catalysator van een in de gemeente nooit gezien onheil. Tijdens de razzia's die volgden op 1 en 11 augustus 1944 werden er vier inwoners ter plaatse gedood. 63 Anderen zouden nooit meer levend naar huis terugkeren vanuit het concentratiekamp van Neuengamme nabij Hamburg.

Naast al die dodelijke slachtoffers waren er ook nog heel wat anderen, waaronder bijvoorbeeld mijn grootvader, die er met de schrik van af kwamen: zij hadden het geluk om kort na hun arrestatie terug naar huis gestuurd te worden, werden in vrijheid gesteld vanuit de gevangenis waar ze naar toe gevoerd werden, of konden dankzij een verzetsactie bevrijd worden uit de spooktrein, zoals Nationaal Voorzitter Jozef Craeninckx.

Met het verstrijken van de tijd vallen stilaan de rechtstreekse getuigen van het gebeuren weg.

Ik verheug mij niettemin dat onder meer Louis Clinckx hier vandaag nog bij ons kan aanwezig zijn. Louis werd als werkweigeraar gearresteerd en was één van de weinigen die destijds uit Duitsland is kunnen terugkeren.

Met het verstrijken van de tijd is er ondertussen ook een consensus ontstaan dat er nergens in ons land een rampspoed van die omvang is gebeurd gedurende de 2e wereldoorlog. Verhoudingsgewijs wordt er naar Meensel-Kiezegem verwezen voor gelijkaardige feiten in de ons omringende landen, bijvoorbeeld in het Nederlandse Putten. Deze gemeente is de voorbije jaren steevast aanwezig op deze plechtigheid en haar vertegenwoordigers zijn de gasten van het gemeentebestuur. Het doet mij dan ook veel genoegen om hen dit jaar andermaal te mogen begroeten. Samen met een kleine delegatie van onze gemeente was ik net zoals mijn voorganger in de gelegenheid om enkele maanden geleden de jaarlijkse stille plechtigheid in hun gemeente te mogen bijwonen, hetgeen op ons gezels-

schap een diepe indruk nagelaten heeft. De veel talrijker slachtoffers uit Putten zijn letterlijk lotgenoten, van onze inwoners, nu het gros van hen evenzeer in Neuengamme en buitenkampen terecht gekomen is.

Als lid van het comité van de Belgische Vriendenkring van de Oud-Gevangenen en Rechthebbenden van het concentratiekamp van Neuengamme was ik dit jaar ook in de gelegenheid om met het voltallige college van burgemeester en schepenen samen met een aantal andere inwoners, waaronder Gewestelijk Voorzitter Vital Craeninckx, het KZ Neuengamme en een resem van buitenkampen te bezoeken.

De vriendenkring is vanaf de eerste dagen van deze herdenkingen stevast aanwezig geweest en ook vandaag kan ik verscheiden van mijn collega's begroeten, ook al zijn de vertrouwde gezichten van de teruggekeerden politieke gevangenen ons sinds de voorgaande grote herdenkingsplechtigheid ontvallen. Ik denk dan aan René Thirion, Eugène Jacoby, Jean-Marie Van de Eynde, die samen met Victor Malbecq onze inwoners destijds ontmoetten in Duitsland.

Tijdens ons zesdaagse bezoek van dit jaar konden de deelnemers aan de reis persoonlijk vaststellen welke grote inspanningen de huidige Duitse autoriteiten doen om de nagedachtenis van de vele slachtoffers van het Nazi-regime levendig te houden, uiteraard in Neuengamme zelf; de directeur van de herdenkingsplaats is vandaag onder ons. Maar ook bijvoorbeeld in Bremen, waar wij Raimund Gaebelein en zijn kameraden mochten begroeten, die hier vandaag ook bij ons zijn. Wat het schepencollege wellicht nog het meest is bijgebleven van deze reis is het eenzame bezoek aan de massagraven in het Oost-Duitse Wöbbelin, een piepkleine gemeente waar er gedurende tien weken een buitenkamp van het KZ Neuengamme is geweest en ook één van onze inwoners, de heer Evrard Van Goidsenhoven, is gestorven.

Op de plaats van het kamp is er de voorbije jaren langs de grote baan een mooie gedenkplaats opgericht en vindt er jaarlijks een herdenking plaats die toenemende internationale belangstelling geniet. Daarachter is er doorheen de jaren een bos opgeschoten en nog verder, over de spoorweg en daarvoor via een afzonderlijke weg te bezoeken, de massagraven die aan het dodenkamp verbonden waren. Daar staat een steen, met daarop de tekst: "Die Toden Manen"; de doden manen aan. Zij manen ons aan om hen niet te vergeten.

Want zo lang wij ons hun droeve lot herinneren, weerhouden wij er ons misschien van om opnieuw de verkeerde weg in te slaan. Zij manen ons aan om alle dagen opnieuw te werken aan democratie, verdraagzaamheid en mededogen. Zij manen ons aan om te streven aan een betere wereld, waarin vrijheid en solidariteit hand in hand gaan. Naar aanleiding van deze reis kan ik U bevestigen dat het voltallige college van burgemeester en schepenen van de gemeente Tielt-Winge achter deze herdenkingsplechtigheid staat en ondanks de budgettair moeilijke tijden deze ook verder wenst te blijven ondersteunen.

Dames en heren, U bent hier vandaag aanwezig om onze doden van gisteren te gedenken, om vandaag het leed van hun families mee te dragen en om Uw bereidheid te tonen om morgen ook nog mee te werken aan al datgene dat een herhaling kan voorkomen van de ramp die onze regio getroffen heeft. Het gemeentebestuur van Tielt-Winge is ook U daar ten zeerste erkentelijk voor.

Hartelijk dank.

v.l.n.r. Vital Craeninckx, voorzitter van N.C.P.G.R. Meensel-Kiezegem, de vertegenwoordiger van Zijne Majesteit Koning Filip en de heer Rudi Beken Burgemeester van Tielt-Winge.

TOESPRAAK DOOR DE HEER TOM WERNER

Geboren in Tielt-Wingenaar (historicus)

Na enkele openingswoorden vervolgde hij, dat het zeventig jaar geleden Meensel-Kiezegem de zwartste bladzijde beleefde uit haar geschiedenis.

Op 30 juli 1944 werd een jonge dorpsgenoot uit Kiezegem vermoord omdat hij en zijn familie sympathiseerden met de Duitse bezetter. Als reactie hierop vonden twee vergeldingsacties plaats op 1 en 11 augustus.

Meensel-Kiezegem betaalde een hoge prijs voor de dood van Gaston Merckx, 4 mensen stierven ter plaatse en 63 van onze dorpsgenoten lieten het leven in de concentratiekampen.

Deze verschrikkelijke gebeurtenis dragen de overlevenden en de nabestaanden mee tot op de dag van vandaag.

Het is daarom belangrijk dat wij ieder jaar opnieuw samenkomen bij de monumenten in Meensel en Kiezegem om onze slachtoffers te herdenken, want op deze manier zorgen wij ervoor dat we ons verleden niet vergeten. We staan vandaag echter voor verschillende uitdagingen, want ondanks alle inspanningen die gedaan worden door de betrokkenen om deze geschiedenis kenbaar te maken, neemt de kennis over het drama van Meensel-Kiezegem en deze periode in het algemeen af.

De middelbare scholieren in ons land die les krijgen over de Tweede Wereldoorlog leren over de gaskamers van Auschwitz en de joden-uitroeiing door het naziregime.

De zogeheten 'Holocaustindustrie' heeft tot op heden gezorgd voor een oneindig aanbod van films, documentaires en publicaties over de Holocaust. En hoewel het Joods lijden natuurlijk niet vergeten mag worden, mogen wij onze ogen ook niet sluiten voor het lijden van andere slachtoffers. De 41.000 landgenoten die tijdens de oorlog hebben vastgezet als politieke gevangenen hebben geen Hollywoodfilms die hun verhaal vertellen.

Voor hen geen nationaal gedenkteken als erkenning voor hun lijden.

Enkel hun eigen verhalen die ze met zich meedragen.

Uiteraard kunnen wij, de mensen van Meensel-Kiezegem en Tielt-Winge, vanuit onze kleine gemeenschap hier in het Hageland weinig doen aan het gebrek aan erkenning voor de politieke gevangenen in België. Wat we echter wel kunnen en moeten doen is het lijden van onze mensen in onze eigen gemeente erkennen door hen niet te vergeten. Daarom zijn wij hier vandaag samen.

Het is van belang dat we ons, 70 jaar na datum, bewust zijn van wat er zich hier heeft afgespeeld. Het drama van Meensel-Kiezegem is niet zomaar een tragische gebeurtenis uit de Tweede Wereldoorlog. De familievetes tussen de grote boerenclans die de gemeenschap destijds domineerden liggen mee aan de basis van het drama. De Tweede Wereldoorlog heeft de onderliggende spanningen beïnvloed, maar het heeft ze niet bepaald. In de eerste plaats creëerde de oorlog een context van wetteloosheid en geweld waarin de onderlinge spanningen tussen de boerenfamilies totaal ontspoorde.

Hetgeen wij hier vandaag herdenken is oneindig veel complexer dan wij zelf beseffen.

Het drama van Meensel-Kiezegem is geen verhaal van goed en kwaad, helden en beulen, wit en zwart. Het is een verhaal van mensen, gewone mensen als u en ik. Een boer die met zijn 2 zonen werd opgepakt op zijn erf, een onderwijzer die uit zijn huis werd gesleurd en tot bloedens toe werd geslagen, een jongeman die met zijn vrienden op weg was naar de kermis.

Geen van hen had bloed aan hun handen, geen van hen had iemand kwaad gedaan.

Het drama van Meensel-Kiezegem is een verhaal van mensen, gewone mensen in ongewone tijden.

Wij zijn hier bijeen om hen te herdenken. Op deze manier zorgen wij ervoor dat deze mensen meer zijn dan een voetnoot in een boek of een paar letters op een grafsteen.

Op deze manier blijven ze deel van onze gemeenschap en van onszelf.

Ik beëindig mijn toespraak met de volgende boodschap:

Velen van ons wonen niet binnen de grenzen van Meensel-Kiezegem, maar toch ben ik van één zaak heilig overtuigd.

Meensel-Kiezegem is onze gemeenschap, dit is ons verleden en ons verhaal.

Het is aan ons om ervoor te zorgen dat onze dorpsgenoten nooit vergeten worden.

Dank u.

Het monument na de kranslegging.

OPROEP VOOR STEUN AAN OORLOGSGRAVENSTICHTING

door Jan de Muijnck

Tijdens onze herdenkingsreizen naar de Gedenkstätte Neuengamme brengen wij ook een bezoek aan de begraafplaats Ohlsdorf. Deze begraafplaats is in 1877 aangelegd en ligt niet ver van het centrum in Hamburg. De begraafplaats is ongeveer 400 hectare groot en de grootste niet militaire begraafplaats van de wereld.

De aanleg van deze begraafplaats is parkachtig in Engelse landschapsstijl, aangeplant met struiken en bomen.

Op de begraafplaats zijn oorlogsgraven van verschillende landen, waaronder Nederland.

Het Nederlandse Ereveld, dat verscholen ligt in het groen, ziet er keurig verzorgd uit.

Het Nederlandse Ereveld ligt vlak bij de ingang Bramveld en werd op 30 juni 1953 ingehuldigd. Bij de ingang van het Nederlandse ereveld staat het monument, een variant van de 'Vallende man', van de beeldhouwer Cor van Kralingen. Dit monument eert de omgekomen Nederlandse slachtoffers van het concentratiekamp Neuengamme.

Op het Nederlandse ereveld zijn driehonderdvijftig graven van Nederlandse slachtoffers, die omgekomen zijn in Duitse concentratiekampen. In een klein stenen gebouwtje hangen drie gedenkplaten met daarop de namen van honderd Nederlandse slachtoffers waarvan de locatie van hun stoffelijke resten onbekend is.

Zoals de vele Nederlandse oorlogsgraven, wordt ook dit Ereveld onderhouden door de Nederlandse Oorlogsgravenstichting.

Doelstelling van de Oorlogsgravenstichting is de aanleg, inrichting, instandhouding en verzorging

van het Nederlandse oorlogsgraf, waar ter wereld dit zich ook mag bevinden. Dit geldt ook voor het onderhoud van de in Nederland verspreid liggende graven van leden van de geallieerde strijdkrachten, voor zover daarvoor niet door het betrokken land wordt gezorgd.

De Stichting onderhoudt ongeveer 50.000 Nederlandse oorlogsgraven die verspreid liggen over de hele wereld. Het betreft hier graven van burgers en militairen die na 9 mei 1940 gevallen zijn. Hun graven zijn te vinden op erevelden, maar ook op gewone begraafplaatsen in dorpen en steden.

Voor het onderhouden van de vele Nederlandse oorlogsgraven in binnen- en buitenland is veel geld nodig. Hiervoor ontvangt de Oorlogsgravenstichting subsidie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Door trouwe begunstigers wordt periodiek een bijdrage of gift gestort. Soms worden ook legaten en bijzondere schenkingen ontvangen.

Monument 'Vallende man', een variant van beeldhouwer Cor van Kralingen

De Oorlogsgravenstichting raakt in geldzorgen en er zijn volgend jaar onvoldoende geldelijke middelen voor het onderhoud van de graven. Daarom is de Oorlogsgravenstichting op zoek naar donateurs om het gat in de begroting weg te kunnen werken.

Informatie om de activiteiten van de Oorlogsgravenstichting te steunen, kunt u vinden op: www.ogs.nl/pages/home.asp.

JACOB VAN BUUREN UIT VEENENDAAL

Aanvulling op het artikel 'ZEVENTIEN VERZETSMENSEN IN EEN TREIN NAAR NEUENGAMME'
Bulletin maart 2014

door René Taselaar

In het Neuengamme Bulletin van maart 2014 beschreef ik de lotgevallen van 17 mannen, die op 1 februari 1945 in de enige trein vanuit 'De Kruisberg' te Doetinchem rechtstreeks naar het concentratiekamp Neuengamme zijn overgebracht. Op een uit de trein gesmokkelde briefkaart stond als laatste naam vermeld: J. v. Buuren.

Gezien de voorgeschiedenis en andere informatie leek het te gaan om Jan van Buuren, geboren te Veenendaal op 4-6-1910. Hij was echter niet uit Doetinchem, maar op 2 februari 1945 uit Kamp Amersfoort naar Neuengamme vertrokken¹. Na de publicatie kreeg ik via de redactie van het Neuengamme Bulletin contact met Jaap, een zoon van Jan van Buuren. Hij vertelde mij, dat de naam op de kaart van zijn grootvader was.

In samenwerking met hem heb ik toen nader onderzoek gedaan.

Grootvader Jacob² van Buuren werd geboren te Delfzijl op 23 december 1877.

Hij was eerst getrouwd met P. R. Blanken(1882-1917) en daarna met M.E. Koekkoek (1878-1963). Uit zijn eerste huwelijk kreeg hij drie dochters en zoon Jan. Tijdens de Tweede Wereldoorlog woonde de gereformeerde Jacob van Buuren op het adres Kerkewijk 87 te Veenendaal.

¹ In het Neuengamme Bulletin van maart 2014 zijn op grond van onjuist gebleken getuigenverklaringen na de oorlog een verkeerde overlijdensplaats en -datum van (zoon) Jan van Buuren vermeld.

Naar aanleiding van gegevens van P. Dam en op grond van het dossier van de Oorlogsgravenstichting is in 2014 gebleken, dat Jan van Buuren op 8 april 1945 met een ziekentransport per trein vanuit Kamp Neuengamme is meegestuurd. Deze overvolle trein had in eerste instantie de bestemming Bergen-Belsen. Daar dit kamp op 15 april werd bevrijd, is de route verlegd naar Kamp Sandbostel. De totaal afgelegde afstand werd 880 km, terwijl de rechtstreekse afstand uiteindelijk 81 km was. Door deze ongeveer tien dagen durende zwerfreis zonder voedsel- en water kwamen zeer veel gevangenen om. Onder hen was ook Jan van Buuren, met als (uiterste) overlijdensdatum 18 april 1945. Hij werd begraven in het plaatsje Brillit, op 8 km. van Sandbostel. In de vijftigerjaren is zijn stofelijk overschot gevonden door een Franse Opsporingsmissie. Daarna is hij herbegraven in vak E nr. 836 van het Ereveld bij Loenen.

² Op de Erelijst van Gevallenen wordt abusievelijk de voornaam 'Jan' in plaats van 'Jacob' vermeld. De (Nederlandse) Erelijst van Gevallenen bevat ongeveer 18.000 namen van militairen, bemanningen van koopvaardijsschepen en verzetsstrijders, die tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen zijn. De lijst is indertijd opgesteld door het Rijksinstituut voor Oorlogs-documentatie.

Evenals zoon Jan was hij toen eigenaar van de Stoom Vermicelli- en Macaronifabriek Firma Van Buuren N.V., voorheen de Firma Blanken-van Buuren N.V., op het Verlaat in Veenendaal.

Voor hun bedrijf werkte ook procuratiehouder J. Engelaan. Die werd door de Apeldoornse Sicherheitsdienst in de Hoofdstraat van Veenendaal op 21 november 1944 gearresteerd wegens omvangrijke verzetsactiviteiten, zoals lectuur-verspreiding, spionage, onderduikershulp, piloten-hulp en vervalsing van persoonsbewijzen. Hij had behoord tot de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (L.O.) te Veenendaal en de Groep 'Albrecht'³.

Bij hem werd bezwarend materiaal gevonden. Omdat de S.D. bang was voor een overval op de Koning Willem III-kazerne in Apeldoorn, werd hij, samen met twaalf anderen, de tweede december op het terrein van de kazerne gefusilleerd.

Als gevolg van verraad werden vader Jacob en zoon Jan van Buuren op 5 december 1944 door de Sicherheitsdienst van Apeldoorn opgepakt in de C.V. Pehavee Tricotagefabriek te Veenendaal, waarvan een schoonzoon van Jacob directeur was.

Jacob had volgens zijn dochter tijdens de oorlog onderduikers, Joden en illegale werkers van voedsel voorzien. Bij zijn arrestatie was een geheime drukkerij van het illegale blad 'Frontnieuws' op zijn kantoor aangetroffen.

In hoeverre zijn activiteiten met die van zijn zoon Jan verwisseld zouden kunnen zijn, is (mij) onbekend. Volgens een kennis uit Veenendaal had Jacob echter niets met illegaal werk te maken gehad⁴, maar was hij in verband gebracht met zijn procuratiehouder Engelaan. Jacob van Buuren werd via de Koning Willem III-kazerne in Apeldoorn en de SD-gevangenis De Kruisberg te Doetinchem op 1 februari 1945 afgevoerd naar het concentratiekamp Neuengamme.

Over zijn overleven of overlijden heeft geruime tijd onzekerheid bij zijn familie bestaan.

³ De Groep 'Albrecht' was de belangrijkste organisatie voor het verzamelen van militaire inlichtingen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland actief was. 'Albrecht' was een codenaam.

⁴ In mijn artikel in het Neuengamme Bulletin van maart 2014 vermeldde ik wel de arrestatie van vader Van Buuren, maar was ik er - door in-verwarring-brengende gegevens - van uitgegaan, dat hij niet op transport was gesteld.

Op 2 juni 1945 kreeg zijn echtgenote bericht van de Informatie- en Opsporingsdienst van de Nederlandsche Binnenlandse Strijdkrachten (N.B.S.) te Apeldoorn, dat vader en zoon zich in goede welstand bevonden en op weg waren naar Nederland. Vervolgens werd geen bericht of levensteken ontvangen. Een brief aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsche Roode Kruis leverde daarna geen informatie op.

Vanwege aanhoudende ongerustheid zond de echtgenote van Jacob op 14 augustus 1945 een brief aan de Nederlandse Radio Omroep, 'Radio Baken' te Hilversum, waarin zij onder andere schreef:

"Ondanks herhaalde pogingen ingesteld rechtstreeks zoowel als via het Ned. Roode Kruis, heb ik tot op heden niets mogen vernemen van mijn man en mijn zoon, beiden door Duitschers weggevoerd naar Duitschland.

Ik moge u verzoeken, in Uw bekende uitzending van opsporing politieke gevangenen, ook pogingen te willen doen om eenig contact te krijgen met of inlichtingen over vader en zoon."

Vervolgens gaf ze de haar toen bekende bijzonderheden.

Opvallend daarbij was vermelding, dat haar echtgenoot volgens mededelingen eind maart 1945 was afgevoerd naar Bergen Belsen.

Op 2 oktober en 26 november 1945 meldde J. v.d. Vosse, de directeur van het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis aan de familie, dat de heer Jacob van Buuren in het concentratiekamp te Husum op 7 maart 1945 was overleden⁵. Tot zijn leedwezen beschikte hij niet over nadere gegevens betreffende het overlijden.

Merkwaardig was daarna een publicatie in Reveille nr. 3 van maart 1946. In dit informatieblad van het Nederlandsche Roode Kruis om vermiste personen op te sporen stonden onder het kopje BERGEN-BELSEN nog steeds verkeerde gegevens: *Buuren, Jacob van. Geb. 23 Dec. 1879 te Delfzijl. Woonplaats Veenendaal. Gearresteerd 5 Dec. 1944 en via Apeldoorn, Amersfoort 2 Febr. 1945 naar Neuengamme getransporteerd. Is later vervoerd naar Bergen-Belsen.*

De onzekerheid over de juiste overlijdensplaats is daarna opgelost.

In een brief aan het Informatiebureau van het Ned. Roode Kruis van 15 mei 1946 stond al een

verklaring van de heer W.G. van Hummel uit Arnhem, die Jacob indertijd verpleegd had en getuige was geweest van zijn sterven: *"Ondergetekende verklaart dat de heer Jacob van Buuren, geboren 23 December 1877 op 7 Maart 1945 tengevolge van uitputting en diarrhee in het concentratiekamp 'Neuen Gamme' overleden is."*

Op 7 november 1947 werd door een ambtenaar van de Burgelijke Stand Hamburg-Neuengamme een 'Sterbeurkunde' (= overlijdensakte) afgegeven. Daarin stond, dat Jacob van Buuren overleden was in Hamburg-Neuengamme, Hausdeich 60, op 7 maart 1945. Beroep, religie en uur van overlijden waren volgens de ambtenaar onbekend.

Daarna is nog een 'Kennissegeving overlijden' door het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis gezonden aan de Afdeling Bevolking van het Gemeentebestuur van Veenendaal, gedateerd op 13 Dec. 1947. Daarin werd ten behoeve van de administratie medegedeeld, dat Jacob van Buuren op 7 maart 1945 overleden was in het K.L. Neuengamme. Deze verklaring was ontleend aan de vorengenoemde overlijdensakte van het Standesamt Hamburg/ Neuengamme.

Vermelding op een monument

Op een witmarmeren plaquette in de Petrakerk te Veenendaal staat sinds 23 oktober 1946 de tekst: DE GEREFORMEERDE KERK TE VEENENDAAL GEDENKT EN EERT HAAR LEDEN DIE VIELEN IN DEN STRIJD TEGEN DEN VIJAND IN DE JAREN 1944 EN 1945

met zeven namen en geboortedata, onder wie van Jacob van Buuren en Jacob Engelaan gevolgd door de tekst van Openbaring 2: 10.

Nawoord

Evenals in andere door mij onderzochte gevallen valt op, hoe gebrekkig de informatievoorziening in de chaotische tijd na de oorlog is geweest. Daardoor ontstonden vaak valse hoop en misverstanden.

Na 70 jaar is het mogelijk gebleken meer duidelijkheid te krijgen over de geschiedenis van Jacob van Buuren (en zijn zoon Jan van Buuren).

Bronnen

- Nederlandse Rode Kruis, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Oorlogs-gravenstichting.
- Gegevens van J. van Buuren, P. Dam.
- Verschillende web-sites.

⁵ Dit was onjuist, omdat het buitenkamp Husum, op ± 160 km. van Neuengamme, eind december 1944 al was opgeheven.

NEDERLANDSE GEVANGENEN EN HET CONCENTRATIEKAMP NEUENGAMME

door René Tazelaar

Inleiding

De afgelopen 10 jaar heb ik veel onderzoek gedaan naar allerlei aspecten van de Tweede Wereldoorlog en publiceer daarover. Daarbij ga ik vaak uit van gevonden poststukken en probeer de belevenissen van de afzenders en/of geadresseerden te achterhalen.

In 2012 schreef ik aan de hand van poststukken over vijf Nederlanders, die wegens verzetsactiviteiten in de oorlogsjaren naar Neuengamme waren getransporteerd.

Hun geschiedenissen volgen hier.

– Jacobus Andries Bentvelzen

Hij was geboren te Amsterdam op 24 november 1917 en lasser van beroep. Hij nam deel aan het verzet en werd op 2 augustus 1941 op de Fokkerfabriek bij de Coenhaven wegens sabotage gearresteerd. Via de gevangenis aan de Weteringschans te Amsterdam, het Kamp Schoorl en het Kamp Amersfoort kwam hij met een transport van {volgens het Totenbuch Neuengamme¹} 110 Nederlandse gevangenen op 13 december 1941 in het Kamp Neuengamme. Hij kreeg kampnummer 6875 en verbleef eind december 1943 in Block 16. Er zijn van hem brieven uit Neuengamme bekend van 22-12-1943 en 21-1-1945. Waarschijnlijk is hij in Neuengamme gebleven tot 27 april 1945. Toen is hij naar de Lübeckerbocht gebracht en omgekomen bij de bombardementen op de schepen 'Cap Arcona' en 'Tielbeck' op 3 mei 1945.

- Jan Groeneveld

Hij was geboren te Rotterdam op 28 februari 1909. Van beroep was hij expeditie medewerker en later collecteur van de Staatsloterij. In oktober 1937 trouwde Jan Groeneveld met Helena Johanna Rotteveel te Rotterdam. Waar, wanneer en waarvoor hij is gearresteerd en naar Kamp Amersfoort is gebracht, is (mij) niet bekend.

Op 30 oktober 1942 kwam hij met een transport van 40 Nederlandse gevangenen vanuit Amersfoort in Kamp Neuengamme.

Hij kreeg kampnummer 11935 en verbleef in 1944

in Block 7. In maart 1945 was hij nog in Neuengamme.

Jan Groeneveld heeft zijn kamptijd overleefd. Zijn bezittingen bevonden zich na de oorlog in een kluis in de Duitse havenstad Husum. Hij woonde na zijn terugkeer in de Minstreeelstraat en op de Van Maerlantlaan in Den Haag. Jan Groeneveld overleed te Waalwijk op 10 juni 1975.

– Coenraad Willem de Jong

Hij is geboren te Amsterdam op 7 april 1918.

Tijdens en na de meidagen 1940 bevond hij zich als dienstplichtig sergeant van de 26^e Afdeling Artillerie van de Vesting Holland in Numansdorp (Z.H.). Waar, wanneer en waarvoor hij is gearresteerd, is (mij) niet bekend. Op 9 oktober 1941 schreef hij op een zwaar gecensureerde briefkaart vanuit het Huis van Bewaring, Havenstraat 6C, Amsterdam naar de familie Grashuis, Anjeliersstraat 12 in de Jordaan te Amsterdam o.a.: *Aan het adres ziet u, waar ik ben, waarvoor weet ik niet.*

Hij zat op 30 maart 1942 als Schutzhaftling² 108 in Block 2B in Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort, wat blijkt uit een toen met potlood geschreven brief naar het eerder genoemde adres in Amsterdam. Hij schreef o.a.: *We moeten blij zijn: ik ben nog steeds in A'foort en ik blijf gezond, dankzij de goede zorgen en ik kan nog steeds zeggen dat ik goede moed houd. Is het thuis ook nog allemaal in orde? Of zijn er weer veel ziek geweest? Houd ook de moed er in als je blijft, want we hopen toch allemaal dat ik nu wel gauw thuis zal zijn.....* Het zou anders lopen.

Op 18 december 1942 kwam hij in Kamp Neuengamme met een transport van 40 Nederlandse gevangenen en kreeg kampnummer 13252. Hij verbleef in Block 6.

Coenraad de Jong is vermoedelijk in oktober 1942 in het buitenkamp Drütte terechtgekomen. Hij was daar in juni en juli 1943 in Block 2 en hield zijn Neuengamme-nummer 13252

¹ In het Totenbuch Neuengamme staan niet alleen de namen van omgekomen personen, maar ook de datum van aankomst in het kamp, de plaats waarvandaan en het – ook door mij aangenomen – aantal gevangenen tijdens het transport.

² Schutzhaftling is een gevangene, die uit vastzit uit een oogpunt van staatsveiligheid.

In 1944 functioneerden er nog zestig buitenkampen van Neuengamme. Eén daarvan was:

Aussenlager Drütte.

In 1937 werd de 'Reichswerke Hermann Göring' als door de staat beheerde onderneming voor de staal- en wapenindustrie opgericht. Een staalfabriek werd gevestigd in Watenstedt op de noordelijke uitlopers van het Harzgebirge. Dat gaf een toeloop van duizenden arbeiders.

Enkele kleinere plaatsen fuseerden tot de stad Watenstedt-Salzgitter. De fabriek had echter steeds meer arbeiders nodig en daarom moesten die elders geworven worden. Kort na het begin van de Tweede Wereldoorlog kwamen Poolse dwangarbeiders. In 1940 zette de Gestapo een 'Arbeitserziehungslager' (= heropvoedingswerkkamp) in Braunschweig op. In de loop van de oorlog werden nog een aantal kampen ingericht voor krijgsgevangenen uit Oost- en West Europa en Sovjetburgers, die tewerkgesteld werden. In september 1942 werd besloten ook gevangenen uit concentratiekampen te gaan gebruiken. Op 13 oktober 1942 kwam het eerste transport uit het Kamp Buchenwald van 250 man in het toen opgerichte satelliet-kamp van Neuengamme: Drütte. De gevangenen waren ondergebracht in ruimten onder een z.g. 'Hochstrasse'.

Zij moesten granaten produceren. De grootste groep werkte in de afdeling 'Aktion 88'.

Daar werden 8,8 cm granaten vervaardigd. Het werk was zeer zwaar en gecompliceerd. Het geschiedde in ploegendienst. Door uitbreiding van de productie-capaciteit steeg dat aantal arbeidskrachten tot 2.700 halverwege 1944. Na een fusie tussen de bedrijfsleiding en de S.S. ontstond daarna het grootste buitenkamp van Neuengamme met ongeveer 3.100 man.

In het dodenboek staan veel executies vermeld wegens sabotage- of vluchtpogingen.

De Jong heeft de oorlog overleefd en in juni 1946 over zijn belevenissen in maart/april 1945 geschreven³, wat enigszins aangepast wordt weergegeven. Tot begin maart 1945 hadden De Jong en zes andere Nederlanders, die een hechte band hadden, het nog niet zo slecht in het Lager Drütte. Voedsel,

kleding en schoeisel konden wel 'georganiseerd' worden.

Medio maart werden de geallieerde bombardementen steeds erger en kwamen er transporten binnen uit andere kampen, zoals Sachsenhausen. Hierbij waren ook Nederlanders, zoals De Boer uit Amsterdam, De Haas uit Amsterdam en een De Jong. Met hen hadden de zeven eerder genoemde Nederlanders nauwelijks contact. O.a. uit berichten via een illegaal radiotoestel werd het De Jong steeds meer duidelijk, dat de mannen moesten zien weg te komen. Een uitbraak kon echter niet doorgaan, omdat de nachtploeg van 6 op 7 april te vroeg terugkwam, de poort dichtging en de posten van de S.S. verdubbeld werden.

Op 7 april 1945 werd buitenkamp Drütte ontruimd. Samen met vrouwen uit het kamp Salzgitter-Bad en gevangenen uit andere kampen werden de ± 2.500 mannen uit Drütte in goederenwagens geladen. In de loop van de dag kwamen er ook nog transporten van andere kampen bij, onder wie een groot aantal vrouwen. Daarbij waren twee verder onbekende Hollandse meisjes. Tegen de avond vertrok de trein met in totaal ±4.000 personen met de bestemming Flensburg in Denemarken. De hele nacht en de volgende dag werd vele malen gestopt of zelfs teruggedreden in verband met bombardementen in de omgeving. Op 8 april 1945 werd de trein omstreeks zes uur 's avonds op het emplacement van Celle gebombardeerd door viermotorige Amerikaanse bommenwerpers. Niet alleen van deze trein, maar ook van een toen binnenrijdende Wehrmacht-trein, een rijdende luchtdoelbatterij en een goederentrein, met munitie, bleef niet veel over. Bijna 2.600 gevangenen kwamen om door de ontploffingen of schietende S.S.- soldaten. De weggevluchte en plunderende gevangenen werden tijdens de nacht van 8 op 9 april door soldaten, politie en burgers opgespoord. Ongeveer 150 (volgens andere bron 300) van hen zijn als represaille voor de plunderingen met een nekschot vermoord of doodgeslagen.

Toen de overlevenden weer bijeengebracht waren, vond De Jong zijn zes Nederlandse medegevangenen uit Drütte weer terug. De 600 gewonden moesten naar de barakken van de Heidekazerne in Celle, waar ze op 12 april door Britse troepen bevrijd werden. De 'ongedeerde' 500 gevangenen moesten te voet verder. Ze zijn o.a. een dorpje doorgetrokken en een riviertje overgestoken. Op de brug daarover was een springlading, bestaande uit twee bommen, aangebracht. De groep belandde na twee dagen in het kamp Bergen-Belsen. De mannen, van wie de meesten uit Drütte, kwamen

³ Brief aan het Hoofd van het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen d.d. 17 juni 1946. NIOD: Toegangsnummer 250k Neuengamme, inventarisnummer 44.

daar in een ruimte, omgeven door prikkeldraad. Nadat allen opgesteld waren, werden alleen Rijks Duitsers uit de groep gehaald en door de Lagerälteste van Drütte weggeleid. Waarschijnlijk hebben die het kamp toen (mogen) verlaten. Het betrof hier overigens beroepsmisdadigers en a-socialen, herkenbaar aan een groene driehoek. Van de Nederlanders zijn daar nog enkelen na de bevrijding op 15 april 1945 omgekomen.

Coenraad Willem de Jong keerde terug naar Nederland en heeft vele maanden met een waarschijnlijk in Bergen-Belsen opgedane longaandoening in bed gelegen en gekuurd.

Hij trouwde in april 1946 met Johanna Theodora Jonker. Ze kregen een tweeling, een zoon en een dochter in 1950. Coenraad Willem de Jong overleed op 22 maart 2003 in Almere.

– Koop Timmerman

Hij is geboren te Kampen op 31 oktober 1908. Tijdens de oorlog zat hij in Den Haag als automonteur. Hij was lid van de L.K.P. (Landelijke Knokploeg) en later van de B.S./gewest 13/Den Haag. Hij hielp onderduikers.

Op een door de Sicherheitsdienst bezet adres Oranjelaan 47 te Rijswijk liepen op 12/13 december 1944 enkele leden van zijn groep, J.J. van Kesteren, J. van der Steen en Mr. T.G. Buning, in de val en werden gearresteerd⁴. Er werd besloten een poging te wagen hen te bevrijden. Daarom probeerden twee anderen, Albert Gustav Jenny en Koop Timmerman, op 19 december wapens te brengen naar een contactman in het S.D.-gebouw. Wegens verraad door een betrouwbaar geachte politieman werden ze onderweg op de Laan Copes van Cattenburch gearresteerd.

Op 23 december probeerde een collega beiden nog uit het S.D.-gebouw te bevrijden, maar dat mislukte, omdat de portier, die de sleutels zou geven, hem heeft verraden. Daarna is Timmerman als gevangene overgebracht naar cel 545 van de Strafgangenis in Scheveningen. Op 7 maart 1945 werd hij naar Kamp Amersfoort gestuurd, waar hij tot 15 maart 1945 verbleef⁵.

⁴ De drie genoemde mannen waren allen lid van de B.S./gewest 13/Den Haag.

De garagehouder J.J. van Kesteren is omgekomen in Sandbostel op 27-5-1945.

De typograaf J. v.d. Steen is omgekomen in Neuengamme op 31-3-1945.

De jurist Mr. T.G. Buning is omgekomen in Neuengamme op 29-3-1945.

Als doodsoorzaken zijn uitputting en/of ziekte opgegeven.

⁵ De gelijktijdig met Koop Timmerman gearresteerde Albert Gustav Jenny ('Bert') kwam ook in Amersfoort terecht en werd

Schutzhäftling nr. 15255 Koop Timmerman schreef na zijn aankomst vanuit Block II in een brief aan zijn echtgenote o.a.: *Zo waren we de vorige week dan toch nog onverwacht van Scheveningen vertrokken. Het is wel een heel verschil of je in een cel zit of in een kamp. Vooral nu het weer iets beter gaat worden. Het is eigenaardig, maar met het weer gaat ook de stemming op en neer.*

Timmerman is al na een week doorgestuurd naar concentratiekamp Neuengamme, waar hij op 18 maart 1945 aankwam. Uit of naar dit kamp is van hem geen post bekend. Uiteindelijk is hij (vanuit het buitenkamp Husum-Schwesing?) op één van de schepen in de Lübeckerbocht terechtgekomen en bij de bombardementen op 3 mei 1945 omgekomen. Dit is pas in 1949 bevestigd door het Rode Kruis.

– Johann (Hans) Ludwig Wolder

Hij is geboren te Essen (Duitsland) op 4 november 1915.

Voor de Tweede Wereldoorlog was hij lid van de Arbeiders Jeugd Centrale en was behulpzaam bij het onderbrengen van vluchtelingen uit Duitsland. Na de bezetting van Nederland in 1940 was hij werkzaam voor het illegale 'Het Parool'. In 1941 werd zijn groep verraden en werd Wolder gearresteerd. Hij kwam in Amersfoort terecht en werd in de loop van 1942 doorgezonden naar Neuengamme. Begin 1943 bevond hij zich in Kamp Neuengamme met nr. 11097 in Block 14. Hij werkte er in de steenfabricage.

Eind 1943 werd Wolder naar het buitenkamp Drütte overgebracht. Hij verbleef daar in Block 4 en hield zijn nummer 11097 uit kamp Neuengamme. Hij werkte in de modelmakerij.

Na ruzie met een Kapo⁶ moest hij voor straf naar het Arbeitskommando. Dat betekende werken in een walselij. In het voorjaar van 1944 moest Wolder naar het buitenkamp Watenstedt/Leinde, op enkele kilometers van Drütte.

Aussenlager Salzgitter-Watenstedt/Leinde

Als huisvesting van gevangenen, die in de Stahlwerken Braunschweig moesten werken, werd in mei 1944 het buitenkamp Watenstedt/Leinde ingericht.

op de Leusderheide als represaille voor de aanslag op Rauter op 8 maart 1945 gefusilleerd.

⁶ Een Kapo was een gevangene in een nazi-kamp, die als taak had op andere gevangenen toe te zien. Het woord is afgeleid van het Italiaanse woord capo: chef, opzichter, hoofd, bestuurder.

Het voormalige barakkenkamp voor dwangarbeiders lag ongeveer twee kilometer van het werk.

De S.S. liet het kamp ombouwen door een Arbeitskommando van het Kamp Drütte en met een afrastering, die onder stroom stond, omheinen. Toen de inrichting gereed was kwamen er 2.000 mannelijke gevangenen.

In september 1944 werden ook 800 vrouwen in een deel van het kamp ondergebracht.

De Stahlwerke Braunschweig was een zelfstandig bedrijf, waar munitie in de vorm van granaten geproduceerd werd. In de laatste oorlogsmaanden werd het kamp gebruikt voor opvang van kampen uit de omgeving.

In dit kamp moest Wolder helpen bij de opbouw van de barakken. Na voltooiing van de barakken werd hij elektricien bij de Stahlwerken Braunschweig. Daarna deed hij tijdens zijn kamptijd reparaties in de S.S.-barakken. Er zouden 46 Nederlanders in dit kamp geweest zijn.

Op 7 april 1945 werd het Kamp Watenstedt geëvacueerd. De circa 3.000 gevangenen werden 's avonds afgevoerd in twee of drie treinen, bestaande uit open kolenwagens, volgepropt met 40 tot 80 personen. Het transport duurde zeven dagen en nachten. In die tijd kregen de gevangenen een stuk brood bij het vertrek en later nog een stuk brood. Af en toe mochten ze een slok water drinken. Velen waren of werden ziek en kregen dysenterie. Onderweg stierf minstens 25% van de mannen en vrouwen. De doden werden op stille plaatsen overgeladen in aangehaakte, gesloten goederenwagens of uitgeladen. De trein werd onderweg tweemaal door Engelse vliegtuigen beschoten. Hierbij zijn ook doden gevallen.

De treinroute is moeilijk te reconstrueren. Vermoedelijk is eerst naar Neuengamme gereden, maar daar werd geweigerd het transport op te nemen. Daarna is in oostelijke richting steeds heen en weer gereden en tenslotte via Wittenberge en Berlijn naar Sachsenhausen gegaan. Ook daar werd de toegang geweigerd. Uiteindelijk is de trein doorgereden naar het station in Fürstenberg, waar het transport is uitgeladen voor overbrenging naar het nabijgelegen kamp Ravensbrück. Op 30 april werden de gevangenen daar door het Rode Leger bevrijd. Wolder is in juni 1945 naar Amsterdam teruggekeerd.

Hij trouwde met Hermina Maria Stechmann in augustus 1945 te Amsterdam, waar ze ook gewoond hebben. Johann Ludwig Wolder overleed in Almere op 10 mei 1996.

Bronnen:

- Schuyf, J. e.a.: *Nederlanders in Neuengamme*, Aprilis – Zaltbommel, 2005.
- Taselaar, R.E.: *Nederlandse gevangenen en het concentratiekamp Neuengamme* op de pagina's 345 t/m 358 van DE POSTZAK 211, december 2012, een uitgave van de Nederlandse Vereniging van Poststukken en Poststempelverzamelaars.
- HET GROTE GEBOD, gedenkboek van het verzet in LO en LKP, 1951, deel I, pagina 559.
- *Neuengamme-Aussenlager und Zielorte (Stand 3-1-2005)*.
- Brochure: *Gedenk- und Dokumentationsstätte KZ Drütte*.
- Documentatie Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.

© R.E. Taselaar, Vaassen, 2013.

ONTROOSTBAAR

door Yannick La Gordt Dillié

Daar is ze weer, die vrouw. Ik kijk vanuit het autoraam naar links, en zie, zoals altijd, slechts haar hoofd: 'Het Vrouwtje van Putten', ofwel 'De Treurende Weduwe'. Ik heb wel eens wat over haar gelezen – ik woon immers in het dorp hiernaast, maar daar blijft het ook bij. Ik kom hier voor het eerst. En dat is omdat ik nu toevallig een verhaal over dit onderwerp schrijf. Ook in die zes jaar dat ik op de middelbare school zat, hier nog geen tien minuten vandaan, heeft niemand mij ooit wat over deze vrouw verteld. Niemand.

De vraag is nu hoe ik bij haar kom, want ik wil haar ontmoeten. Ik neem de derde afslag op de rotonde en kijk om me heen. Plotseling zie ik een kleine parkeerplaats. Resoluut draai ik het stuur naar rechts en rijdt ernaartoe. Ik zet de auto in zijn achteruit en bemachtig een mooi plekje. Mijn klamme handen glijden even weg bij het uitstappen. Het zijn de zenuwen. Ik voel een verleden, ik ruik een verleden. Het licht is zeer fel, maar de zonnebril in het dashboardkastje vind ik onfatsoenlijk. Ik zet mijn hand horizontaal tegen het voorhoofd en kijk rond.

*Vrouwtje van Putten
Ontwerp van Marie Silvester Andriessen*

Ik ontwaar de mysterieuze vrouw. Opnieuw steekt alleen haar hoofd boven de groene heg uit.

Om haar te ontmoeten, hoef ik alleen nog maar de bocht in de Dorpsstraat over te steken. Wanneer mijn blik de bocht volgt, verschijnt er ineens een grijs object in mijn ooghoek. Dikke, witte letters vormen: 'OKTOBER 44' op de zijkant. Een vrij opvallend, kubusvormig gebouw dat me nu pas opvalt. Evenals het bordje naast de parkeerplaats: 'Gedachtenisruimte'.

Een smal pad leidt naar de ingang van het herdenkingscentrum. Tijdens de wandeling van slechts tien meter kijk ik naar links en naar rechts of mensen me hebben opgemerkt. Ik voel een soort schaamte dat ik op mijn 21ste voor het eerst deze historische plek wil ontdekken. 'Druk op de bel, daarna duwen om te openen', lees ik op de grote witte deur. Ik duw te snel, de deur hapert nog, vliegt uiteindelijk open, en ik val bijna voorover. Het gevolg: nog meer schaamte.

Een kleine, witgrijze kamer met een flauw bochtje naar links bevindt zich voor mijn neus. Links slechts behang, rechts allerlei teksten en bijbehorende afbeeldingen. Ik glijd met mijn vingertoppen over het zachte fotopapier, waarop in het zwart-wit een brug te zien is. Ik ga dichterbij staan en begin de eerste woorden van de tekst te lezen: 'De aanslag'. We schrijven 30 september 1944. Het is iets voor middernacht. Roodbruine bladeren vormen een kleed over het grijze asfalt van de Oldenallerbrug tussen Putten en Nijkerk. De acht verzetsleden Ab Witvoet, Piet Oosterbroek, Chris Helsdingen, Eduard Rengers Hora Siccema, Keith 'Tex' Banwell, Willem van Heesen, Frans Slotboom en Piet Dankaart, alias 'Dikke Ben', zijn klaar voor de strijd. Ze bibberen. Niet van het koude, natte herfstweer, maar van de spanning. Het moet nu gaan gebeuren.

Oosterbroek zet de auto langs de kant, met de voorkant gericht op de weg naar Nijkerk. De bestelwagen, waarop een Bren Light Machine Gun (licht machinegeweer) is bevestigd, komt op het asfalt te staan. Links en rechts verstoppert Dankaart en Helsdingen zich om straks via zaklantaarns aan te geven wanneer de prooi arriveert. Rengers Hora Siccema geeft rugdekking. Banwell neemt plaats achter de Britse, volautomatische mitrailleur op de laadklep van de wagen en wacht op het perfecte moment om het vuur te openen. 'Piet,' fluistert Witvoet, die naast de auto staat, 'let op mijn teken hè, we gaan die moffen 's verrassen.'

Oosterbroek knikt. Banwell knakt nog even zijn vingers, om ze vervolgens weer stevig om het één meter lange wapen te klemmen.

En dan, plotseling, een auto. Dankkaart richt zijn blik op het voertuig. 'Ja!' schreeuwt hij, 'daar zijn ze!' Hij schijnt met zijn zaklamp, Helsdingen volgt al snel. Witvoet gebaart naar Oosterbroek en de koplampen flitsen aan. De auto mindert vaart. 'Now, Tex!' schreeuwt Witvoet. Banwell trekt af, maar de brengun weigert. De Duitsers komen dichterbij. Witvoet kijkt vol onbegrip naar Banwell. 'Damnit Tex! Fire!' Plotseling begint de mitrailleur te knetteren. Banwell spant al zijn spieren in zijn bovenlijf aan en houdt het dodelijke monster onder controle. De kogels vliegen razendsnel en spijkerhard door de voorruit. Minstens acht per seconde.

De auto botst tegen de brugleuning en schiet de berm in. De inzittenden schreeuwen. Verwarring. Lawaai. Slecht zicht. En dan, uit het niets, schoten vanaf Duitse kant. De verzetsleden verlaten hun plek en zoeken dekking. 'De lichten!' schreeuwt Witvoet. 'Piet! De lampen!' Oosterbroek kijkt opzij en kruipt terug naar de auto. In zijn handpalmen voelt hij de gouden, glimmende kogels van de bren. Hij klimt via de deur naar binnen. Vlak boven hem breekt de voorruit door het Duitse kruit. Hij voelt de glasscherven in zijn nek vallen, die een voor een vlees uit zijn nek snijden. Na enkele minuten stopt het vuurgevecht.

De verzetshelden verzamelen zich. De tengere, maar dominante Banwell loopt voorop. Het is mistig, pikdonker en stil. Zo nu en dan krakende kogels als hij er met zijn laarzen op stapt, maar verder heerst er doodse stilte. Banwell sluipt verder. 'Hier.. Piet, Tex?' hoort hij iemand kreunen. Dan ziet hij het. 'It's Frans! Here!' roept Banwell. Zijn kameraden rennen naar hem toe. Slotboom ligt zwaargewond op het ijsskoude asfalt. Onder het bloed, tussen de kogels, vlak bij een van de Duitsers. 'Mooi, toch nog één,' zegt Helsdingen. 'Veel te weinig,' mompelt Oosterbroek. Ze leggen beiden op de laadklep en rijden naar Enny's Hoeve, de boerderij die lange tijd functioneerde als thuisbasis voor de verzetsgroep.

Wat een verhaal, denk ik bij mezelf. Wat een helden moeten dat geweest zijn, die acht mannen. Ik slaak een diepe zucht, vervolgens loop ik rustig verder. 'De vergelding', staat er boven deze tekst. Ik begin te lezen en neem de woorden in me op. Wat blijkt: Frans Slotboom en de officier stierven

later aan hun verwondingen, maar de twee gewonde korporaals uit de Duitse auto wisten gewond een nabije boerderij te bereiken. Zij informeerden de hulptroepen in Harderwijk. Ik slik. Langzaam probeer ik me opnieuw een beeld te vormen.

1 oktober 1944. Wraak. De dood van de officier van de Wehrmacht slaat in als een bom. De bezetter omsingelt het dorp Putten, tot dat er geen vluchten meer mogelijk is. Alle zijstraatjes- en weggetjes worden geblokkeerd. De Duitsers zijn meedogenloos. Mannen en vrouwen worden van elkaar gescheiden, huizen in brand gestoken en kinderen geïntimideerd. Schreeuwend en wijzend zorgen de militairen voor hevige paniek bij de dorpsbewoners. Een vrouw probeert te ontsnappen. Ze sprint naar een smal steegje. Huilend, hijgend. Een Duitser schiet haar van achteren neer. Dood. Zes angstige mannen proberen hetzelfde en rennen voor hun leven, maar drie soldaten zien dat en schieten er op los. Eén. Twee. Drie. Vier. Vijf. Zes. Alle zes. Dood. Een andere soldaat kijkt tevreden, glimlachend toe.

De volgende ochtend worden 659 mannen weggevoerd naar kamp Amersfoort. Vanuit daar worden zij afgevoerd naar concentratiekamp Neuengamme en bijbehorende werkkampen, waar ruim 200 de dood vonden. Tientallen gevangenen wisten te ontsnappen tijdens de treinreis of werden vrijgelaten. In totaal vielen er 552 slachtoffers.

Ik slik. Terwijl ik zwijgend naar buiten loop richting Het Vrouwtje van Putten heb ik een naar gevoel in mijn buik.

De zon maakt overuren. Mensen zijn buiten. Fietsbellen rinkelen, vogels zingen, groeten klinken. Een schijnwaarheid op dit grasveld. Deze vrouw voor mij zal altijd in de schaduw blijven staan. Net als gisteren, vorige week, twee jaar terug. Net als morgen, overmorgen en volgende week.

Op het moment dat ik haar uitvoerig bestudeer, voel ik haar verdriet.

Haar zware ogen typeren het onbegrip, haar zakkerige houding de wanhoop en haar half gebogen hoofd de tranen. Ze staat symbool voor het aangrijpende leed van de dorpsbewoners. De vinger toppen van haar rechterhand klemmen een zakdoek tegen haar zij aan, drijfnat door het gestold verdriet. Haar blik gericht op de Oude Kerk voor haar, vanwaar ook háár echtgenoot hardhandig werd weggevoerd. Een gruwelijke herinnering.

Alle Puttense weduwen ontvingen twee jaar na de razzia, in augustus 1946, een persoonlijke brief van Koningin Wilhelmina. Met name de laatste twee zinnen zullen indruk hebben gemaakt: *Ik kom U Mijn hartelijke deelneming betuigen bij dit voor U zoo zware verlies. Moge zijn nagedachtenis U een steun in het verdere leven blijven.*

Ze kijkt nog altijd alsof ze de brief net gelezen heeft. Alsof ze de oprechte woorden van haar koningin zojuist heeft opgenomen. Alsof ze twijfelt, of ze wel de juiste laatste woorden heeft gekozen tegenover haar vermoorde man.

De Treurende Weduwe. In weer en wind. Dag in, dag uit. Niet alleen als kalkstenen beeld, als monument, maar als gezicht. Gebogen en gebroken, verloren en verslagen. Ontroostbaar. Opdat de Razzia van Putten, nooit vergeten wordt.

Het is nog altijd onduidelijk waarom Nijkerk niet werd gekozen, dat juist dicht bij de plek van de aanslag ligt. Vermoed wordt dat een van de Duitse inzittenden de verzetsleden in de richting van Putten zag rijden.

Yannick La Gordt Dillié (student journalistiek)

TWEE MINUTEN

*Het is maar goed
Dat jullie niet hoeven te zien
De wereld is niet beter, net zo koud
De mensen hetzelfde, ze zijn niets veranderd
Er wordt veel gepraat maar niets gezegd
De rook is weg
Maar het vuur niet uit
Het stof trekt op
Maar alles blijft hetzelfde*

*Vragen kan niet meer
Laat mij niet liegen
Onder mijn fouten ligt mijn geweten
Waren jullie mensen, hoe sterk kan men zijn
Uit het verleden moeten wij leren
Witte wangen
De vlaggen half stok
Rode ogen
De kaarsen branden*

*Twee minuten stil
Even geen lawaai
Twee minuten om te denken
Twee minuten stil
Dan is het boek weer dicht
Maar de zijde is dubbelgevouwen
Witte wangen
De vlaggen half stok
Rode ogen
De kaarsen branden
De rook is weg
Maar het vuur niet uit
Het stof trekt op
Maar alles blijft hetzelfde*

Uit het Fries vertaald en bewerkt
door Anne Johannes Postma

518 SLACHTOFFERS ZORGVULDIG GEDOCUMENTEERD

Artikel uit: Die Zevener Zeitung

vertaald door Piet Dam

Zevener Zeitung, 3 Augustus 2013.

Sandbostel, 25 juli 2013.

Dat is een aanwinst voor het onderzoek van Sandbostelse kampgeschiedenis: De Nederlander Piet Dam heeft zijn uit 30 ordners omvattende archief aan de Gedenkstätte overhandigd. Dam heeft zich in een periode van ruim negen jaar intensief met de lotgevallen van de 518 Nederlandse concentratiekampgevangenen in Sandbostel beziggehouden.

Het onderzoek naar zijn landgenoten, die in 1945 van het concentratiekamp Neuengamme naar Sandbostel getransporteerd werden, heeft voor Piet Dam een persoonlijke achtergrond.

Dam's vader was een van de ongelukkigen, die deze "Dodenmars" meemaakte – en aan de gevolgen hiervan stierf. Kort voor de beëindiging van de oorlog was hij in zijn vaderland door de Duitsers vastgenomen en naar Neuengamme afgevoerd.

In de jaren 1970 begon hij zich bezig te houden met de lotgevallen van zijn vader. Het was hem bekend dat zijn vader na het einde van de oorlog in een ziekenhuis te Unterstedt bij Rotenburg was gestorven.

"Ik heb daar geïnformeerd maar kreeg steeds te horen: Wij weten van niets", beschrijft hij zijn eerdere inspanningen. Ook in Rotenburg, waar zijn vader begraven is, kreeg hij steeds hetzelfde antwoord.

Pas eerst in 2004 kwam licht in de duisternis met betrekking tot Dam's vader. Zijn e-mail met het verzoek om inlichtingen aan de Rotenburgse Burgemeester werd na tien dagen beantwoord.

De ziekenhuisopname in Unterstedt werd bevestigd en ook dat zijn vader een graf had op het Rotenburger Waldfriedhof. Van dat moment af duurde het niet lang, tot Piet Dam – niet in het minst dankzij de Sandbostelse Gedenkstätte – het lot van zijn vader ontrafelen kon:

Op 8 april 1945 werd begonnen met het ontruimen van concentratiekamp Neuengamme, een aantal gevangenen zouden naar het concentratiekamp Bergen-Belsen gebracht worden.

Maar wegens de oprukkende geallieerde troepen werd een andere eindbestemming gekozen:

Het Stalag X B in Sandbostel.

Op 18 april kwam Dam daar binnen. Een paar dagen na de bevrijding door de Britse-troepen, werd hij ziek, om op 12 mei naar het Unterstedter Ziekenhuis gebracht te worden. Daar stierf deze vader van 4 kinderen op 6 juni 1945.

Piet Dam liet het niet bij het onderzoek naar het lijden van zijn vader, ook de andere 517 Nederlandse concentratiekampgevangenen hadden zijn belangstelling.

Gedurende negen jaar zocht hij naar informatie over elk van hen in archieven en hij wendde zich tot de nabestaanden. Zijn onderzoeksresultaten verzamelde hij in 30 ordners – 1300 bladzijden met biografische beschrijvingen van elke gevangene, waar van velen nooit meer naar Nederland zijn teruggekeerd.

Nu lost Dam zijn belofte in: *"Ik heb altijd gezegd, wanneer de Gedenkstätte in Sandbostel gerealiseerd is en ik mijn onderzoek gereed heb, zal ik mijn complete archief hier overhandigen."* De originelen horen in Sandbostel, op de *"plaats waar het gebeurde"*, zo vertelt Dam, die door zijn echtgenote Mimi wordt vergezeld.

"Wij verheugen ons bijzonder, dat Piet Dam ons zo een groot vertrouwen schenkt", bekenden de Gedenkstätten-leider Andreas Ehresmann en de Stiftungs-voorzitter Detlef Cordes bij de overdracht van de documenten. *"Het brengt de Gedenkstätte een belangrijk stuk verder bij haar onderzoekswerk naar de periode dat het krijgsgevangenkamp gedurende weken een opvangkamp voor concentratiekampgevangenen was."* *"Het werk van Piet is onbetaalbaar"*, zegt Ehresmann, voordat hij de 30 ordners voor het archief van de Gedenkstätte in ontvangst neemt.

Daar zullen zij niet verstoffen, maar steeds voor onderzoekswerk gepakt worden – Nederlandse Universiteiten hebben nu al hun interesses getoond. Daarnaast helpt het om vragen over het lot van concentratiekampgevangenen te kunnen beantwoorden.

Een concreet succes heeft het al opgeleverd. De zus van een Nederlandse arts genaamd Brinkman zocht al vele jaren, zonder succes, naar informatie over haar broer. Twee jaar geleden, kon Piet Dam

antwoord geven op de vraag waar haar broer was overleden.

Ter aanvulling van het artikel in de Zevener Zeitung. De overgedragen ordners zijn onderverdeeld in:

- *Stalag X B Sandbostel, Nederlandse concentratiekampgevangenen.*
- *Stalag X B Sandbostel, Nederlandse concentratiekampgevangenen. Mogelijk overleden in Stalag X B i.p.v. Lübeckerbocht.*
- *Stalag X B Sandbostel, Nederlandse concentratiekampgevangenen. Niet in Stalag X B*

Het betreft de persoonlijke dossiers, in totaal ca. 1600 stuks, samengesteld gedurende mijn onderzoek.

Voor eventuele vragen, ik bezit een tekstbestand van deze dossiers, kan contact met mij worden opgenomen.

Piet Dam

Ondertekening van de overdracht door Andreas Ehresmann.

Ondertekening van de overdracht door Piet Dam.

Piet Dam en Andreas Ehresmann (leider van de Gedenkstätte Lager Sandbostel) nemen de voorwaarden van de overdracht door.

Van links naar rechts: Andreas Ehresmann (leider van de Gedenkstätte Lager Sandbostel), stagiaire, Detlef Cordes (voorzitter Stiftung Lager Sandbostel), Carola Pliska (pedagogisch medewerkster Gedenkstätte Lager Sandbostel).

v.l.n.r. Mimi Dam, Andreas Ehresmann leider van de Gedenkstätte, Piet Dam en Detlef Cordes voorzitter Stiftung Lager Sandbostel.

INTERVIEW MET MIJN OPA JAN DE MUIJNCK

door Ard-Jan de Muijnck

Zoals u waarschijnlijk weet ben ik al een tijdje als jeugdredactielid verbonden met de Stichting Vriendenkring Neuengamme.

Na verschillende verhalen die ik over de Tweede Wereldoorlog heb gehoord en gelezen bleef ik toch met een aantal vragen zitten. Wat kan mijn opa zich nog van de Tweede Wereldoorlog herinneren en wat heeft hij meegemaakt in zijn kleuterjaren?

Om dit te weten te komen heb ik een aantal vragen opgesteld en die aan hem voorgelegd.

INTERVIEW MET MIJN OPA JAN DE MUIJNCK.

In welke plaats groeide u op in uw jeugd en wat weet u nog van de oorlog?

Ik ben in januari 1943 geboren op Kamperland, en heb weinig herinneringen aan de oorlog. Wat ik mij nog vaag kan herinneren is dat er groepjes soldaten door de straat marcheerden. Ook waren er Engelse soldaten ingekwartierd in het huis van mijn ouders.

De soldaten speelden met me. 's Morgens maakten ze een boterham voor me klaar, die ze met heel veel jam besmeerden. Dan zat ik op de knie van een soldaat die de boterham stukje voor stukje in mijn mond stopte. Ik was een slechte eter en met hulp van de soldaten had ik mijn boterham ongemerkt opgegeten.

Ook kan ik me nog goed herinneren dat de geweren van de soldaten in de bijkeuken van het ouderlijk huis stonden.

Ik was ontzettend bang van overvliegende vliegtuigen. Het was op een maandagmorgen en ik was een eindje bij ons huis vandaan was. Toen kwam er een heel laagvliegende bommenwerper overvliegen. Ik ben hard huilend naar de schuur van de slager gerend, waar ik vlakbij was. De vrouw van de slager was daar bezig met de was en wist niet wat er zich afspeelde. Later hoorde zij van mijn moeder wat er gebeurd was. Tot enkele jaren na de oorlog dook ik onder tafel om bescherming te zoeken, wanneer er vliegtuigen overvlogen.

Waarom werd uw vader weggevoerd?

Ik heb er vaak naar gevraagd en kreeg dan als antwoord dat vader was opgepakt vanwege het in bezit hebben van een radio en in Neuengamme was overleden, omdat hij daar hard moest werken

en een slechte gezondheid had.

Hoe was u thuisituatie?

Zoals ik al zei, was ik een slechte eter en ook dikwijls ziek. Dit kwam omdat ik een lichte vorm van TBC had. Hiervoor moest ik regelmatig voor onderzoek naar het ziekenhuis.

Het zal in 1946 of 1947 zijn geweest dat ik, op advies van de kinderarts, werd opgenomen in een kindertehuis in Yerseke. Vermoedelijk omdat ik moest aansterken. Daar had ik veel heimwee naar huis.

In het kindertehuis heerste een heel strenge discipline. Luisterde je niet goed of was je stout dan werd je lichamenlijk gestraft.

Zo gebeurde het op een keer dat mijn moeder en oma mij hadden bezocht en toen ze weggingen wilde ik dolgraag met hen mee. Dit mocht niet van de zusters en begon ik hard te huilen. De zusters probeerden met lieve woordjes het huilen te stoppen, maar toen mijn moeder en oma eenmaal uit het zicht waren, wilden ze mij in een wasmachine stoppen. Door die dreigementen stopte ik met huilen. Ook lichamenlijke straffen met een pak slaag op de blote billen was er gebruikelijk.

Ik zal daar enkele maanden zijn geweest toen ik onverwachts weg mocht. Wat was ik dolgelukkig toen moeder mij kwam ophalen en ik naar huis mocht. Later hoorde ik van oma dat zij het was geweest die tegen moeder had gezegd: *“Je moet die jongen daar weghalen, hij heeft verschrikkelijke heimwee naar huis en dat is niet goed voor hem”*.

In 1946 of 1947 verhuisde mijn moeder om bij haar ouders te gaan inwonen.

Van deze verhuizing kan ik mij niets herinneren. Vermoedelijk verbleef ik toen nog in Yerseke.

Het ouderlijk huis moest vrijkomen voor een andere werknemer van de aannemer waar mijn vader had gewerkt.

We gingen nu bij opa en oma wonen waar ook nog een broer van moeder woonde die fruitteler was. Er waren dikwijls meningsverschillen tussen opa en moeder wat regelmatig spanningen gaf en veelal in ruzie eindigde. Dit waren vervelende momenten. Gelukkig waren deze ruzies meestal kortdurend en na korte tijd was er weer vrede tussen moeder en opa.

Hoewel ik een vader miste, was mijn oom eigenlijk zijn plaatsvervanger. Ik mocht met hem mee naar de boomgaard waar ik heerlijk kon spelen.

Een paar keer per jaar ging moeder naar Nijmegen en dan mocht ik met haar mee.

In Nijmegen woonden een oom en tante van mijn vader. Deze oom was conciërge op een Huishoudschool en heeft veel verteld over de oorlog. Als kind heb ik veel gezien van de schade van het bombardement op Nijmegen. De bovenste verdieping van de Huishoudschool, waar oom Kees werkte, was ook kapotgeschoten door een granaat.

Ook de kapotte gebouwen in het centrum van Middelburg zoals de Lange Jan en het stadhuis staan nog duidelijk in mijn geheugen gegrift.

Van deze oom heb ik veel geleerd over techniek waarvoor ik hem nog steeds dankbaar ben.

Werd er thuis gesproken over u vader?

Er werd thuis veel over de oorlog gesproken, maar weinig over mijn vader.

Hierdoor weet ik weinig over hoe mijn vader was. Het enige wat over hem verteld werd, is dat hij timmerman/metselaar was. Ook dat hij orgellessen gaf en een koor dirigeerde en dat hij correspondent was voor de Provinciale Zeeuwse Courant (PZC). Hij was in bezit van het diploma journalist.

In april 1944 ging hij bij de Gemeente Wissenkerke werken op het distributiekantoor. Met dit werk kon hij distributiebonnen en stamkaarten voor onderduikers bemachtigen. Ook kon hij daar de berichten die hij via Radio Oranje opving uittypen en vermenigvuldigen om deze te verspreiden. Vermoedelijk door verraad van collega's zal dit werk hem noodlottig zijn geworden.

Wilde u weten wat er met u vader was gebeurd?

Ik wilde dolgraag weten hoe mijn vader was maar daarover werd, zoals ik al aangaf, weinig verteld. Het leven na de oorlog ging gewoon weer verder. Ik denk dat de ellende van de oorlog zo snel mogelijk vergeten moest worden.

Toen ik in de vijfde klas van de lagere school zat, heeft de onderwijzer, tijdens een geschiedenisles, verteld dat de moffen mijn vader in de school hadden opgesloten. De onderwijzer had een sleutel van het lokaal waar vader was opgesloten en wilde hem vrij laten. Vader wilde dat niet, om represailles op zijn gezin of andere dorpsgenoten te voorkomen.

Na een paar dagen in de school gevangen te hebben gezeten, werd hij overgebracht naar de gevangenis in Middelburg. Een week later werd hij naar Kamp Amersfoort overgebracht en op 11-10-1944 gedeporteerd naar Neuengamme. Daar is hij op 26-12-1944 (2de Kerstdag) overleden.

Hoe ging het verder na de lagere school?

Omdat mijn vader in het verzet zat, kreeg mijn moeder een buitengewoon pensioen van de stichting 1940-1945. Van deze stichting kwam een paar keer per jaar een maatschappelijk werker moeder een bezoek brengen.

Op een zeker moment moest ik een schoolkeuze maken. Ik wilde graag naar de tuinbouwschool, om voor fruitteler te leren. Met mijn oom ben ik veel in de boomgaard geweest en dit beroep, met veel wisselende werkzaamheden, paste voor mijn gevoel goed bij mij. Toch had ik geen keus. Het advies van de maatschappelijk werker was een studie aan de ambachtsschool om daar voor automonteur te leren. Daar zat volgens haar de toekomst in. Ik probeerde mijn keus toch door te voeren, maar dat lukte niet.

De studie voor machinebankwerker en automonteur volbracht ik in 1959. Na een jaar werkzaam te zijn geweest in een garage, was ik het monteur zijn zat. Ik ben in de zomer van 1960 bij mijn oom in de boomgaard gaan werken, zoals ik altijd graag wilde. Eindelijk kon ik nu de studie fruitteelt gaan volgen. Na twee jaar studie had ik mijn diploma en was ik fruitteler.

In 1960 ontmoette ik een vriendin, nu mijn huidige vrouw Theuny. Zij was toen veertien jaar en woonde drie huizen van ons vandaan. Door haar kwam ik in aanraking met een gezinsleven waar de oorlog geen sporen had achtergelaten. Er was daar een gezellige huiselijke sfeer in het omgaan met elkaar, en ik voelde mij al snel thuis in deze gezinssituatie.

Begin 1967 trouwden wij en verwachtten een zonnige toekomst. Al snel na onze trouwdag sloeg het noodlot toe. Enkele maanden na onze trouwdag overleed mijn oom en zag ik mijn toekomst als fruitteler in duigen vallen.

Tot eind 1969 zette ik het fruitteeltbedrijf nog voort. In dat jaar stopte mijn tante met de boomgaard. Zelf moest ik toen ander werk gaan zoeken. Ik stopte vanwege de lage prijzen van het fruit en een verouderde boomgaard. Ik had graag het fruitteeltbedrijf voortgezet, maar het nodige geld ontbrak om het bedrijf te vernieuwen. Daarom zocht ik naar ander werk.

Ik solliciteerde bij de gemeente Vlissingen op de functie Plantsoenarbeider, waarvoor ik werd aangenomen. Mijn bedoeling was om in de plantsoenen te gaan werken.

Omdat ik ook een monteursdiploma had, kreeg ik loonsverhoging als ik monteur werd en de machines van de plantsoendienst ging repareren. Hoewel dit niet mijn doel was kon ik dit niet weigeren en kwam mijn monteursdiploma toch nog van pas.

In die functie bleef ik werken tot ik in 2002 vervroegd, met een financiële regeling, bij de gemeente weg mocht.

Toen jullie eerste kind werd geboren, hoe voelde het toen om vader te zijn?

Eind 1967 kregen we ons eerste kind. Met mijn rol als vader had ik wat problemen omdat ik het voorbeeld van een vader had gemist. Ik had mijn jeugd zonder vader invulling moeten geven. Er was geen vader die leuke dingen met mij deed en mij bijstond in het zoeken naar een loopbaan.

Voor mij en mijn broer was moeder streng in onze opvoeding. Haar dominante rol bij mijn opvoeding speelde zeker ook een rol bij de opvoeding van onze kinderen. Ik was erg gelukkig dat Theuny mij op mijn fouten wees, wanneer ik probeerde onze kinderen te corrigeren, op mijn fouten wees. Toen realiseerde ik mij dat opvoeden een ander invulling had dan ik in mijn jeugd had meegekregen.

Toch zijn er ook gebeurtenissen in mijn jeugd jaren geweest waar ik leuke herinneringen aan heb overgehouden en nog met plezier aan terugdenk en over vertel.

Het gemis van een vader en het met verschillende generaties onder een dak wonen heeft zeker een negatieve invloed op mij gehad, waar ik het soms nog moeilijk mee heb.

Had u broers of zussen?

Zoals ik al aangaf, had ik een broer die 3,5 jaar ouder was. Hij heeft mijn vader wel gekend maar er nooit met mij over gesproken. In 2006 is hij op 67-jarige leeftijd overleden

Hoe bent u bij de Stichting Vriendenkring Neuengamme terechtgekomen?

Toen ik bijna 60 jaar was en vervroegd met pensioen mocht, kreeg ik vrije tijd om via internet te gaan zoeken naar informatie over mijn vader. Ik had inmiddels zijn kampnummer 56109 van Neuengamme gevonden. Aan de hand van dat nummer heb ik van het Rode Kruis informatie ontvangen over Kamp Amersfoort, zijn overlijden en crematie.

Op de website van de Stichting Vriendenkring Neuengamme, waarvan ik donateur ben geworden, vond ik veel belangrijke informatie over het concentratiekamp Neuengamme.

In 2006 heb ik samen met Theuny voor de eerste keer het kamp bezocht.

Hoe was het voor u om de eerste keer op de plaats te staan waar u vader is overleden?

Dit was een zeer emotioneel moment en een bijzondere ervaring om voor de eerste keer het kampterrein te betreden, de plaats waar ook mijn vader had gelopen en waar hij ook is overleden.

Bij het bezoek aan het archief kwam het dodenboek te voorschijn waar de naam van mijn vader in stond vermeld. Daarin stonden ook de gegevens zoals datum, tijd, plaats en oorzaak van zijn overlijden. Dat ineens na zo veel jaren deze gegevens tevoorschijn kwamen, was een heel bijzondere ervaring voor mij. Wat nooit aan mij verteld was kreeg ik daar ineens te zien en te horen.

Zoals ik al aangaf ontving moeder een Buitengewoon Pensioen van de Stichting 1940-1945. Na het bezoek aan het kamp vroeg ik deze stichting om informatie over mijn vader. Zij stuurden mij alle documenten toe met de aanvraag van moeder voor het ontvangen van buitengewoon pensioen. In deze documenten stond bijna het gehele verhaal over de arrestatie en het overlijden van mijn vader. Zo kreeg ik vrij snel veel informatie over zijn verzetswerk, Kamp Amersfoort en concentratiekamp Neuengamme, in mijn bezit.

Vind u het goed om te weten wat er met uw vader is gebeurd?

Nadat mijn vrouw en ik het kamp meerdere keren bezocht hebben, zijn veel vragen over het verzetswerk, de gevangenneming en het overlijden van mijn vader eindelijk voor mij beantwoord, dankzij de ingewonnen informatie. Daarom kan ik eindelijk het gemis van een vader een plaats geven. Ook weet ik nu ongeveer welke eigenschappen ik met mijn vader deel.

Hoe heb je het gemis van je vader een plaats gegeven?

Met de verzamelde gegevens uit verschillende archieven, zette ik zijn leven op papier. Daardoor heb ik nu een kostbaar herinneringsdocument over de levensloop van mijn vader.

Ard-Jan de Muijnck

HET CONCENTRATIEKAMP NEUENGAMME:

Ondergrondse fabrieken en buitenkampen

door Jan Norg

Net als in het vorige artikel moeten de KZ-Häftlinge (voortaan Häftlinge) in de eerste twee buitenkampen mijngangen en tunnels geschikt maken voor de *Untertageverlagerung*¹ van de wapenindustrie of in de ondergrondse fabriek werken:

1. Helmstedt-Beendorf (SS-Arbeitslager, A3),

twee aparte kampen één voor de mannen en één voor de vrouwen

2. Lengerich (Rebhuhn, A1).

3. **Schandelah** waar ze in een dagbouw-groeve olieschalie winnen en worden ingezet bij de productie van brandstof voor motoren.

Jägerstab²

In de zgn. 'Big Week' van 20 tot 26 februari 1944 (codenaam: *Operation Argument*) voeren ca. 6000 Britse en Amerikaanse bommenwerpers geëscorteerd en ondersteund door ca. 3670 jagers massale aanvallen op de Duitse vliegtuig- en tankmotorindustrie uit.³ Op initiatief van Albert Speer wordt op 1 maart de *Jägerstab* opgericht en nog diezelfde maand staan er al 103 ondergrondse productiehallen voor uitvoering op het programma. Het is een gemeenschappelijk project van alle betrokken ministeries, industrie en SS. Ze krijgt de opdracht de productie van jachtvliegtuigen te vergroten. De Stabchef is Otto Saur.

De SS beschikt over een enorm arbeidspotential. De KZ-Häftlinge zullen voor de benodigde arbeidskrachten zorgdragen. De SS-Sonderstab Kammler wordt belast met het herstellen van de verwoeste productieplaatsen en het voor de productie geschikt maken van mijngangen en tunnels. Op 1 augustus brengt Speer de Jägerstab onder in de *Rüstungstab*.⁴

1. KZ-Außenlager Helmstedt-Beendorf (SS-Arbeitslager, A3)⁵

De Burbach-Kaliwerke AG bezat tot aan de onteigening in 1946 twee kalischachten in de gemeente Beendorf en Morsleben in Saksen-Anhalt. In Morsleben de schacht 'Bartensleben' en in Beendorf de schacht 'Marie'.

Gedwongen door de economische crisis van 1923/24 moet het Burbach-Konzern een aantal van de 28 zelfstandige Kali-Bergwerke, waaronder ook de schacht 'Marie' stilleggen. In de jaren 1934 tot 1937 weet Burbach meerdere stilgelegde Kali-Bergwerke te verpachten aan de Luftwaffe en de Wehrmacht. Op 1 mei 1937 wordt ook de stilgelegde schacht 'Marie' met het bijbehorende fabrieksterrein aan de Luftwaffe verpacht en wordt er een munitiefabriek inricht. Bovengronds op het fabrieksterrein worden dertien grote hallen gebouwd en ondergronds wordt de schacht geschikt gemaakt voor de opslag van boordmunitie voor vliegtuigen.

In februari 1944 worden beide schachten 'Bartensleben' en 'Marie' in beslaggenomen voor de wapenproductie van de luchtvaartindustrie. De beide productieplaatsen krijgen dekenamen: *Iltis* voor Bartensleben en *Bulldogge* voor Marie.⁶ Op aanwijzing van Albert Speer krijgen de twee firma's ook dekenamen: De Askania-Werke AG de dekenamen *Ingenieur-Büro-Niedersachsen AG [IBN] Helmstedt* en het Luftfahrtgerätewerk Hakenvelde GmbH de dekenamen *Salzbaubetrieb Beendorf [S.A.B.]*.⁷ Voor de Untertageverlagerung van de beide bedrijven richt de SS twee buitenkampen van KZ Neuengamme in.

¹ F. Gümmer. Die Rolle der Untertageverlagerung in der deutschen Rüstungsproduktion 1943 – 1945. München 2007.

² M. Buggeln. Das System der KZ-Außenlager Krieg, Sklavenarbeit und Massengewalt. Bonn 2012, p. 101 – 105.

D. Eichholtz. 'Jägerstab' und 'Stab Geilenberg', in: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939 – 1945. Band III: 1943 – 1945. Teil 1. München 1999, p. 14 – 37.

³ H. Boog. Strategische Luftkrieg in Europa und Reichsluftverteidigung 1943 – 1944, in: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg (DRZW). Band 7. Das Deutsche Reich in der Defensive. Strategische Luftkrieg in Europa, Krieg im Westen und in Ostasien 1943 – 1944/45. Stuttgart . München 2001, p. 99 – 104.

⁴ J. K. Norg. Het concentratiekamp Neuengamme: Industriestad Hannover en de buitenkampen, in: Neuengamme Bulletin, maart 2013, p. 12v.

⁵ Konzentrationslager Neuengamme [Hrsg.] Geschichte/Nachgeschichte/Erinnerungen. Katalog der Ausstellungen Band I. Hamburg 2014, p. 258v.

B. Kooger. Rüstung unter Tage. Die Untertageverlagerung von Rüstungsbetrieben und der Einsatz von KZ- Häftlingen in Beendorf und Morsleben. Geschichte der Konzentrationslager 1933 – 1945. Band 4. Berlin 2004.

B. Kooger. Helmstedt-Beendorf (»SS-Arbeitslager A3«), in: W. Benz – B. Distel [Hrsg.] Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 5 Hinzert. Auschwitz. Neuengamme. München 2007, p. 449 – 453.

⁶ H. W. Wichert. Decknamenverzeichnis deutscher unterirdischer Bauten des zweiten Weltkrieges. Marsberg 1999, p. 7 (Bulldogge) en p. 10 (Iltis)

⁷ B. Kooger. Das Außenlager Helmstedt/Beendorf (SS-Führungsstab A3), in: Kriegsende und Befreiung. Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland Heft 2. Bremen 1995, p. 78.

De KZ-Häftlinge worden in twee hallen van de munitiefabriek ondergebracht 2000 Häftlinge in Hal 13, de mannen op de begane grond en de vrouwen op de eerste verdieping en in Hal 14 de vrouwen, Jodinnen uit Hongarije, Polen en **Nederland**.

Het mannenkamp

Op 17 maart 1944 komen de eerste 'Bauhäftlinge' uit de concentratiekampen Buchenwald en Neuengamme in Beendorf aan.⁸ In juni 1944 telt het kamp al 400 Russische, 200 Poolse, 70 Franse, 70 Griekse en 60 Duitse en enige Spaanse, Belgische, **Nederlandse** en Tsjechische Häftlinge. Op 17 oktober 1944 komen met een transport van 60 Häftlinge uit Neuengamme ook een aantal mannen uit Putten naar Beendorf.⁹ De meeste 'Bauhäftlinge' moeten onder grote tijdsdruk en erbarmelijke omstandigheden bouw-, montage- en transportarbeid verrichten om de twee mijnschachten op 425 en 465 meter diepte geschikt te maken als ondergrondse productie-werkplaatsen.

De SS-Führungsstab A3 en de particuliere bedrijven Hoch- und Tiefbau Grunewald Berlin, Tiefenstahl Berlin, Siemens & Halske en Preussag zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van de werkzaamheden.

Kommandoführer is de SS-Obersturmführer Gerhard Poppenhagen.¹⁰ Hij laat zich maar zelden in het kamp zien, in zijn plaats hebben de Häftlinge meer met de SS-man en Block- und Rapportenführer Anton Brunken¹¹ te maken, die bij de overlevenden uiterst slecht bekend staat.

De bewaking telt ca. 300 Luftwaffensoldaten, die in de SS ingelijfd zijn en 5 - 7 SS'ers.¹² De werk-instructies krijgen de Häftlinge van het personeel van de bedrijven, dat ook met het toezicht op de voortgang van de werkzaamheden belast is.

Het lichamelijk zware werk en de arbeidsomstandigheden veroorzaken veel gezondheidsproblemen vooral aan ogen en luchtwegen.

Van de 60 Nederlanders die zich in juli 1944 in het kamp bevinden, leven er in januari 1945 nog

ongeveer twaalf. Het leek dat het aantal sterfgevallen gering was, maar dat kwam omdat de zwaar zieke Häftlinge naar het KZ-Außenlager Salzgitter-Drütte werden overbracht.

Soms bood de arbeid in de mijn voordeel, zo konden de Häftlinge van het Kommando 'Fahrstuhl', die met het in- en uitladen van de liftkooien belast waren regelmatig grote hoeveelheden voedsel die voor het burger personeel bestemd waren, achteruithouden.

Een redelijk goede temperatuur in de mijnschacht biedt een zekere bescherming ten opzichte van het in de open lucht in weer en wind moeten werken. Enkele Arbeitskommandos moeten in de open lucht werken, zoals het 'Kommando Kiesgrube' dat zorgt voor het zand voor de betonmortel. In de zomer van 1944 zijn de 'kamers' II, IIIa en IIa gereed voor de productie van de Askania-werke. Als de werkzaamheden klaar zijn moeten de Bauhäftlinge vervolgens naar de schacht 'Marie' om die geschikt te maken voor de Untertageverlagerung.

Het vrouwenkamp

De mannen moeten hoofdzakelijk bouw- en installatiewerkzaamheden verrichten. De vrouwen werken in de ondergrondse fabrieken van Askania-Werke AG in de schacht 'Bartensleben' en van Luftfahrtgerätewerk Hakenvelde GmbH in de schacht 'Marie'. Ze worden ingezet bij de productie van munitie voor de Luftwaffe en het vervaardigen van besturingsmechanismen voor de straaljager ME 262¹³ en de V1 en V2¹⁴.

De eerste groep, Duitse Häftlinge komt eind juli 1944 als kwartiermaaksters naar Beendorf. Waarna het eerste transport Häftlinge uit het KZ Ravensbrück begin augustus in Beendorf aankomt. Meerdere transporten met joodse vrouwen volgen en aan het eind van het jaar zijn het in totaal 1500 vrouwen uit Hongarije (van wie 250 uit Nederland), 1000 uit Polen en een kleiner aantal uit Frankrijk, de Sovjet-Unie, Roemenië en België in het kamp. Op 5 december 1944 komen 108 Nederlandse diamantslijpsters uit Bergen – Belsen in Beendorf aan.

⁸ B. Kooger. Rüstung unter Tage, p. 162v.

⁹ a.w., p. 165v.

¹⁰ Konzentrationslager Neuengamme [Hrsg.] Katalog der Ausstellungen. Band II. Hamburg 2014, p. 65v.

¹¹ a.w., p. 71.

¹² R. Möller. KZ-Bewacher aus der Luftwaffe, in: Wehrmacht und Konzentrationslager. Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland Heft 13. Bremen 2012, p. 26v.

¹³ J. K. Norg. De buitenkampen van het KZ Neuengamme en de militaire verdediging, in: Neuengamme Bulletin, maart 2011, p. 24.

¹⁴ M. Bornemann. Geheimprojekt Mittelbau. Von zentralen Öllager des Deutschen Reiches zur größten Raketenfabrik im Zweiten Weltkrieg. Eggolsheim 1994.

De SS-WVHA wilde een diamantslijperij in Bergen – Belsen inrichten en had hiervoor 239 joodse diamantslijpers mannen, vrouwen met hun kinderen uit Westerbork gehaald. Het plan bleek niet realiseerbaar te zijn en daarom werden begin december de meeste mannen naar het KZ Sachsenhausen en de vrouwen naar Beendorf getransporteerd, terwijl hun kinderen in Bergen – Belsen achterbleven.¹⁵

Verantwoordelijk voor de bewaking van de vrouwen zijn 52 SS-Aufseherinnen, die hen ook naar en van hun werk begeleiden. Daarbij worden de vrouwen vaak zo ernstig mishandeld, zodat de SS-Arbeitsführer in moet grijpen. De SS-Aufseherinnen wiens echte namen de vrouwen vaak niet kennen, krijgen van hen een bijnaam die meestal hun gedrag ten opzichte van de vrouwen karakteriseert.¹⁶

Eind maart 1945 dient het buitenkamp Beendorf ook nog enige tijd als opvangkamp. Eind maart transporteert de SS 500 mannen, Häftlinge uit Porta Westfalica-Lerbeck naar Beendorf. En vervolgens, op 2 april komen er ook nog 200 joodse vrouwen uit Porta Westfalica-Hausberge naar Beendorf, onder hen een aantal vrouwen van het zogenaamde Philips-Kommando.¹⁷

Met deze transporten uit Porta Westfalica komen de eerste joodse mannen naar Beendorf. Ten slotte komen er ook nog een aantal kleinere transporten uit Braunschweig naar Beendorf.

Op 9 april 1945 begint de SS met de ontruiming van het buitenkamp en worden de Häftlinge - 1350 mannen en meer dan 3000 vrouwen - in 40 – 45 goederenwagens geperst. Twintig ernstig zieke Belgische Häftlinge en enkele Häftlinge blijven in het kamp achter. Het transport gaat via Marienborn (9 april), Maagdenburg (10 april), Stendal (11 april), Wittenberge (12 april) en Ludwiglust naar Sülstorf, dat ongeveer 20 km van Wöbbelin verwijderd ligt. Daar blijft de trein drie dagen en twee nachten op het station op een dood spoor staan. De SS-Obersturmführer Gerhard Poppenhagen verklaart later dat ze moesten wachten omdat het spoorwegnet rond Wöbbelin inmiddels

totaal verstopt was. De overvolle goederenwagens, het tekort aan drinkwater en voedsel en het moorddadig optreden van de bewakers leidt ertoe dat ca. 500 Häftlinge sterven.

Op 15 april bereikt het transport eindelijk het opvangkamp Wöbbelin.¹⁸ De mannen blijven hier achter en de vrouwen gaan verder op transport naar Hamburg. Zes dagen later op 21 april komen ze in Hamburg aan en worden de vrouwen in groepen verdeeld en ondergebracht in de ontruimde buitenkampen Sasel, Eidelstedt en Langenhorn en in het nog niet ontruimde buitenkamp Wandsbek.

Eind april wordt een deel van de vrouwen – uitgezonderd de Sovjetische, Tsjechische en Duitse Häftlinge – aan het Zweedse Rode Kruis overgedragen en via Denemarken naar Zweden overgebracht.¹⁹

Op 12 april 1945 bereiken de Amerikaanse troepen Beendorf en een onderzoekscommissie inspecteert de beide mijnschachten. In de schacht 'Bartensleben' zijn meer dan 1700 machines (Draaibanken, freesmachines, enz.) geïnstalleerd. Voordat de Amerikanen Beendorf - dat in de Oostzone ligt - aan de Russen overgedragen worden eerst nog 250 machines naar de Westzone overgebracht.

In 1970 wijst de regering van de DDR de schacht 'Bartensleben' als opslagplaats aan voor kernafval en dat zal ze blijven tot 2020.

In 1958 wordt in het centrum van Beendorf een OdF-gedenkteken (DDR) voor de slachtoffers van het buitenkamp Beendorf onthuld. In 1994 volgt een tweede gedenkteken op de plaatselijke begraafplaats en in 1996 wordt op initiatief van de directeur van de basisschool in de kelder van de school een tentoonstelling ingericht.²⁰

2. KZ-Außenlager Lengerich (Rebhuhn, A1)

Bij Lengerich voert de spoorlijn van Wanne-Eickel-Hamburg door een 765 m. lange spoortunnel. De eerste en oudste tunnelbuis is in de jaren 1870 – 1871 door Franse krijgsgevangenen van de Frans-

¹⁵ Bergen – Belsen. Katalog der Dauerausstellung Celle 2009, p. 156v.

¹⁶ H. Ellger. Zwangsarbeit und weibliche Überlebensstrategien. Die Geschichte der Frauenaußenlager des Konzentrationslagers Neuengamme. Geschichte der Konzentrationslager 1933 – 1945. Band 8. Berlin 2007, p. 202.

¹⁷ J. van Ommen. Nederlandse vrouwen in Reichenbach en Horneburg, in: Neuengamme Bulletin, maart 2014, p. 32.

¹⁸ J. K. Norg. Het concentratiekamp Neuengamme de ontruiming en opvangkampen, in: Neuengamme Bulletin, oktober 2011, p. 40v.

¹⁹ H. Ellger. a.w., p. 238 – 240. Konzentrationslager Neuengamme [Hrsg.] Katalog der Ausstellungen Band II. Hamburg 2014, p. 270.

²⁰ Gedenkstätten für die Opfer des KZ Neuengamme und seine Außenlager. Hamburg 2000, p. 215 – 217.

Konzentrationslager Neuengamme [Hrsg.] Band I. Hamburg 2014, p. 362.

Duitse oorlog gegraven. In 1928 wordt de oude tunnelbuis buiten gebruikgesteld, omdat er direct naast een tweede nieuwe tunnelbuis gegraven is. In 1944 legt de 'Jägerstab' beslag op deze buiten-gestelde tunnelbuis om er een ondergrondse fabriek voor de 'Vereinigten Leichtmetallwerke Hannover' (**VLM**) in onder te brengen. Het project **A1** in Lengerich, ongeveer 20 km ten zuidwesten van Osnabrück krijgt de deknaam **Rebhuhn**.²¹

Op 29 maart 1944 komen de eerste ca. 200 Häftlinge uit het KZ Neuengamme naar Lengerich om de tunnelbuis geschikt te maken voor de ondergrondse fabriek. De Häftlinge afkomstig uit Polen en de Sovjet-Unie worden in de ongeveer 2 km van de tunnel verwijderde danszaal van de Gaststätte Brunsmann ondergebracht. Kommandoführer in Lengerich is de SS-Obersturmführer Georg Janszen, maar de belangrijkste man voor de Häftlinge is de Rapportführer, de SS-Rottenführer Schuster. Lagerführer is de SS-Untersturmführer Küster en ca. tien SS-mannen en 40 Luftwaffensoldaten zijn met de bewaking belast.

Lengerich had met het buitenkamp Porta Westfalica-Barkhausen twee zaken gemeen: In beide kampen zijn de Häftlinge in de danszaal van een Gaststätte in de buurt ondergebracht en Häftlinge die wisten te ontvluchten en weer werden gegrepen, worden voor de ogen van hun medegevangenen opgehangen.

Ze moeten zeven dagen in de week in twee ploegen van ieder twaalf uur werken en iedere dag zichtbaar voor de plaatselijke bevolking de twee kilometer lange weg naar en van de tunnel afleggen. De eerste maanden werken ze aan het geschikt maken van de ruimte, het plaatsen van een draaibank, een zware pers en de inrichting van kantoorruimten. Als eind juli het werk klaar is en gaan de meeste Häftlinge op transport naar het buitenkamp Porta Westfalica-Barkhausen.

Op hetzelfde moment komen andere Häftlinge, onder hen vier Fransen uit het KZ Neuengamme, naar Lengerich om de open plaatsen in te nemen.

Na de bouw- en inrichtingsfase worden de Häftlinge ingezet bij de productie van vliegtuigonderdelen, het profileren van de draagvlakken (vleugels) van de jachtvliegtuigen.

---

²¹ M. Buggeln. Lengerich (»Rebhuhn, A 1«), in: W. Benz – B. Distel [Hrsg.] Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 5 Hinzert. Auschwitz. Neuengamme. München 2007, p. 470 – 473.

Leidinggevend van de VLM geven de opdrachten en houden toezicht op het werk.

Wanneer de Britse troepen eind maart Lengerich naderen, ontruimt de SS het buitenkamp. De Häftlinge worden in twee groepen ingedeeld:

- Een groep met Häftlinge die niet meer in staat zijn te marcheren
- Een andere groep die daartoe nog wel in staat zijn.

Op 1 april 1945 wordt de groep met ernstige zieke en verzwakte Häftlinge per trein naar het opvangkamp Sandbostel getransporteerd en de andere groep naar het buitenkamp Porta Westfalica-Barkhausen getransporteerd.²² Mogelijk is een deel van deze laatste groep niet naar Porta Westfalica maar naar Neuengamme en vandaar naar het buitenkamp Kaltenkirchen overgebracht.²³

SS'ers en Luftwaffensoldaten die niet zijn ingedeeld bij de bewaking van de transporten verdwijnen spoorloos. Als de Häftlinge en daarna ook de Wachmannschaft vertrokken zijn, neemt de bevolking van Lengerich de tunnelbuis als schuilkelder in gebruik tegen eventuele bommen en het artillerievuur. Alleen het personeel van VLM is achtergebleven om het bedrijf onbeschadigd aan de Britten te kunnen overdragen.²⁴

Als de Britse militairen op 2 april de tunnel bereiken hebben ongeveer 2000 – 3000 personen er een schuilplaats gevonden. Tevens heeft het plaatselijke ziekenhuis in het achterste gedeelte van de tunnel patiënten ondergebracht en zwaargewonde soldaten van de Wehrmacht.

In november 1995 besluit de gemeenteraad op initiatief van de 'Grünen' een plaquette als herinnering aan het buitenkamp aan te brengen op de muur van de huidige danszaal aan de Lienersstraße 15. Op 27 januari 1966 wordt deze plaquette onthuld.²⁵

De effecten van de Untertageverlagerung

Het idee om delen die van levensbelang waren voor de oorlogsindustrie ondergronds te brengen

---

²² K. Hertz-Eichenrode [Hrsg.] Ein KZ wird geräumt. Band 2 Karten. Bremen 2000, p. 84v.

²³ N. Ortgies / U. Wilm-Chemnitz. Tage im Tunnel. Das KZ-Außenlager A1 Lengerich 1944 – 1945. Osnabrück/Tecklenburg 2001, p. 49 – 52.

²⁴ a.w., p. 57v.

²⁵ Gedenkstätten für die Opfer des KZ Neuengamme und seine Außenlager. Hamburg 2000, p. 207 – 208.

Konzentrationslager Neuengamme [Hrsg.] Band I. Hamburg 2014, p. 361.

en ze voor bombardementen te beschermen, is zinloos gebleken en het effect is relatief gezien gering geweest. Dit ondanks de inzet van barbaarse middelen en grote menselijke offers, vooral bij de Bauhäftlinge. De 'Leiter der SS Amtgruppe C' (Bauwesen) Hans Kammler heeft - ondanks het door economische motieven gemotiveerde 'Vernichtung durch Arbeit'²⁶ - maar in totaal 425 000 m² van de geplande 3. 000.000 m² aan bedrijfsruimte (zowel ondergronds in mijnen en tunnels als in bunkers) opgeleverd.

De 'Untertageverlagerung' vroeg om meer nieuwe machines en om meer Duitse arbeidskrachten, zoals: mijnwerkers (springmeesters), technisch geschoolde toezichthouders, ploegbazen en onderhoudspersoneel.

Afgezien van de V1 en V2-wapens, jachtvliegtuigen en montage van wapens en apparatuur is het effect op de totale Duitse productie gering geweest. En dit alles ten koste van de duizenden KZ-Häftlinge die daar voor de dood ingedreven zijn.

Geilenberg-Programm²⁷

Het Nazirijk beschikte maar over een paar natuurlijke oliebronnen en die lagen in de buurt van Hannover en Hamburg. Daarom moesten om in de steeds grotere vraag te kunnen voorzien, grote hoeveelheden olie worden ingevoerd.

De Eerste Wereldoorlog had laten zien, hoe zwaar een blokkade voor Duitsland kon uitwerken. Daarom stelden de Nazi's vast, dat in oorlogstijd in ieder geval de olievoorziening autarkisch moest zijn. In 1934 verenigt men de bruinkoolbedrijven in de 'Braunkohle Benzin AG' (BRABAG) om de vestiging van nieuwe Hydrierwerke te coördineren. In 1939 zijn er zeven van deze fabrieken in bedrijf, met een gezamenlijke jaarlijkse capaciteit van 1,2 miljoen ton synthetische benzine. In het kader van het streven naar autarkie komt ook de olieschalie (Ölschiefer) dat in Wüttemberg en bij Braunschweig voorkomt voor brandstofwinning weer in beeld.

In 1935 probeert Hans-Joachim Freiherr von Kruedener, ingenieur in het Benzol-Verband Bochum en afdelingschef bij de 'Reichstelle für Mineralöl' in Berlin te bereiken dat - de in de omgeving van Braunschweig in Schandelah

voorkomende - olieschalie wordt onderzocht en - net als in Frankrijk en in anderen landen - dat dit voor de winning van mineraalolie wordt gebruikt. Omdat de Hydrierwerken nog voldoende benzine leveren - 94% van de benodigde benzine voor vliegtuigen - is de noodzaak er niet om de mogelijkheden van schalieoliewinning te onderzoeken. Op 22 juni 1942 verandert dit als de Duitse legers de Sovjet-Unie binnenvallen (Fall Barbarossa) en Duitsland haar gebied uitbreidt.

Als in februari 1943 het Duitse legerbij Stalingrad capituleert, verliest men daarmee ook de veroverde Russische olievelden. En ook worden de voor de Duitse oorlogvoering belangrijke Roemeense ruwe oliebronnen in het gebied van Ploiești door de optrekkende Sovjetlegers bedreigd.

Op 30 mei 1943 neemt de Generaaldirecteur van de 'Deutsche Asphalt AG' (DASAG), prof. Solms Wilhelm Wittig deel aan een bespreking bij de Ministerpresident in Braunschweig Dietrich Klagges. Naast Oberbergrat Göhlich, Directeur Borchart en von Kruedener treft hij hier ook de gevolmachtigde van Speer, Hauptmann Krüdener. Het resultaat van de bespreking is de stichting van de dochteronderneming 'Steinöl - Gesellschaft m.b.h. Braunschweig', met als deknaam 'Kalk- und Zementwerke Schandelah'. Bij Schandelah zit ca. 2 Miljard ton olieschalie in de grond, maar met een oliegehalte van minder dan 10%. Dit betekent, dat voor 1 ton zware olie in totaal 35 ton olieschalie afgegraven, gebroken en verhit moet worden.

Eind augustus 1943 spreekt von Kruedener met de SS-Reichführung en weet hij hen te bewegen deel te nemen aan het 'Ölschieferprojekt'. "Es wäre zu begrüßen, wenn die SS 'auf Grund ihrer großen Möglichkeiten' sich der Sache annehme und sie 'vorwärts treibe'.²⁸ De bemoeienis van de SS richt zich in eerste instantie op de 'Württembergische Ölschieferwerke', dat in juli 1944 na de overname door de 'Geilenbergstab' met als deknaam 'Wüste' verder zal gaan.²⁹ Eind 1943 valt de beslissing om voor de winning en verwerking van de olieschalie in Schandelah KZ-Häftlinge uit het KZ Neuengamme in te zetten.

²⁶ J. K. Norg. De buitenkampen van het concentratiekamp Neuengamme in Hamburg, in: Neuengamme Bulletin, oktober 2009, p. 3 - 6.

²⁷ a.w., p. 9

D. Eichholtz. 'Jägerstab' und 'Stab Geilenberg', in: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939 - 1945. Band III: 1943 - 1945. Teil 1. München 1999, p. 14 - 37.

²⁸ H. Kaienburg. Die Wirtschaft der SS. Berlin 2003, p. 483.

²⁹ Chr. Glauning. Entgrenzung und KZ-System. Das Unternehmen 'Wüste' und das Konzentrationslager in Bisingen 1944/45. Geschichte der Konzentrationslager 1933 - 1945. Band 7. Berlin 2006, p. 103 - 113.

3. KZ-Außenlager Schandelah³⁰

De Lagerkommandant van het KZ Neuengamme Max Pauly benoemt in juni 1944 voor de acht groepen buitenkampen, zoals het gebied Salzgitter/Braunschweig, een *Stützpunktleiter*. De Stützpunktleiter geeft de aanwijzingen en bevelen van Pauly aan de Lagerführern van de buitenkampen door en is ook verantwoordelijk voor de organisatorische aangelegenheden, zoals de verzorging van de bewakers, de zorg voor de bewaking, de verpleging van de Häftlingen en het regelmatig uitvoeren van inspecties in de buitenkampen.

De Lagerführer van het KZ- Außenlager Salzgitter-Drütte is ook de Stützpunktleiter in het gebied Braunschweig/Salzgitter.³¹

Op 20 januari 1944 spreekt de Lagerkommandant van het KZ-Außenlager Salzgitter-Drütte Herbert Rautenberg voor het eerst met vertegenwoordigers van Steinöl GmbH over de inrichting van het buitenkamp. Afgesproken wordt dat Steinöl GmbH verantwoordelijk is voor de legering, de inrichting van de barakken, verzorging van en de werkindeling van de Häftlinge.

In mei 1944 komt het eerste transport met ca. 100 Häftlinge uit Neuengamme in Schandelah aan. In mei wordt ook afgesproken dat de zieke en arbeidsongeschikte Häftlinge naar Neuengamme of naar Salzgitter teruggestuurd zullen worden en vervangen door anderen omdat verpleging niet mogelijk is, vanwege het ontbreken van o.a. medicijnen en verplegers. De plaatselijke arts van Schandelah komt alleen naar het kamp voor het opstellen van doodsverklaringen. De eerste Kommandoführer is de SS-Oberscharführer Ewald Jauch³², die al op 11 augustus door de SS-Unterscharführer Friedrich Ebsen wordt opgevolgd. Ebsen, een gemeen type, waagt het nog in maart 1945 kort voor de Duitse nederlaag tegen de Häftlinge te zeggen: **“Ihr seid hier, um zu arbeiten**

und zu verrecken”. Vanaf juni 1944 tot april 1945 is de SS-Unterscharführer Karl Truschel³³ leider der SS-Wachmannschaft die het kamp en de Häftlinge bij hun de werkzaamheden moeten bewaken.

In augustus 1944 brengt de „Generalkommissar für Sofortmaßnahmen beim Reichsminister für Rüstung und Kriegproduktion Edmund Geilenberg“ een bezoek aan Schandelah en krijgt het ‘Versuchswerk’ de status van ‘Geilenberg – Priorität’.

Het aantal Häftlinge loopt op tot ca. 800 in november 1944 en tot eind maart 1945 tot ca. 1300 man. Het grootste deel van de Häftlinge komt uit de Sovjet-Unie, Polen, België en Frankrijk en een aantal kleinere groepen komen uit Denemarken, **Nederland**, Spanje, Duitsland, Italië, Griekenland, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië.

Een deel van hen, de *Schieferkolonne* werkt onder zware lichamelijke omstandigheden tien tot twaalf uur per dag in de dagbouwgroeve. Ze moeten de olieschalie uithakken, breken en in lorries laden. Anderen werken bij één van de twee experimentele ovens waarin men de zware olie door het te verhitten (Schwelverfahren) wint. Voor het winnen van één ton zware olie had men ongeveer 35 ton olieschalie nodig. Voor de Häftlinge betekende dit, dat er voor iedere oven per 24 uur 24 – 36 ton gebroken steen nodig was en dat men per man ongeveer 500 kg steen moest verstouwen.

Een ander deel van de Häftlinge werkt in het *Kommando Staatsbahnan* de aanleg van een spoorbaan naar het station Schandelah of in de *Abladungskolonie* op het station. Weer anderen werken aan de bouw en inrichting van het kamp of in de verzorging. Vanaf eind 1944 wordt het ‘*Eisenbahn Kommando*’ een Strafkommando om de Häftlinge ‘discipline’ bij te brengen.

Het buitenkamp Schandelah is begin april 1945 de bestemming van één van de evacueringstransporten uit Porta Westfalica. Dit transport vertrekt op 1 april 1945 uit Porta Westfalica en bereikt op 5 april het buitenkamp Schandelah. De 498 ernstig verzwakte Häftlinge worden de volgende dag meteen weer aan het werk gezet. Tijdens haar bestaan waren er in het buitenkamp vrijwel altijd 750 – 800 Häftlinge gelegerd en het kamp raakte dan ook met de komst van het transport uit Porta Westfalica volledig overbevolkt. Op 10 april wordt ook het buitenkamp Schandelah

---

³⁰ H. Petry. Schandelah, in: W. Benz – B. Distel [Hrsg.] Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 5 Hinzert. Auschwitz. Neuengamme. München 2007, p. 520 – 525.

³¹ J. K. Norg. De buitenkampen van het concentratiekamp Neuengamme in Hamburg, in: Neuengamme Bulletin, oktober 2009, p.9.

J. K. Norg. Het concentratiekamp Neuengamme: Reichswerke Herman Göring en de buitenkampen, in: Neuengamme Bulletin, oktober 2012, p.9.

³² Konzentrationslager Neuengamme [Hrsg.] Katalog der Ausstellungen. Band II. Hamburg 2014, p. 22v.

I. Groschek /K. Vagt. »... dass du weisst, was hier passiert ist«. Medizinische Experimente im KZ Neuengamme und die Morde am Bullenhuser Damm. Bremen 2012, p. 73v.

---

³³ Konzentrationslager Neuengamme [Hrsg.] Katalog der Ausstellungen. Band II. Hamburg 2014, p. 70.

ontruimd en worden de ca. 1200 –1300 Häftlinge in goederenwagons via Maagdeburg (10 april), Stendal (11 april) en Wittenberge (12 april) naar het opvangkamp Wöbbelin getransporteerd. Ze komen daar op 12 april aan en moeten daar eerst nog twee dagen (tot 15) april zonder enige verzorging in de wagons blijven voordat ze het overvolle kamp binnen mogen.³⁴ In de middag van 2 mei 1945 bereiken de soldaten van de *82nd US-Airborne Division* het kamp en bevrijden ze de overlevenden.³⁵

Op initiatief van de 'Grünen' wordt in 1981 ter herinnering aan het buitenkamp op het voormalige kampterrein een houten kruis geplaatst. Na protesten uit de burgerbevolking besluit de gemeente het houten kruis echter te verwijderen. Sinds 1982 organiseert de *'Amicale belge de Neuengamme'* hier ieder jaar een herdenking.

In 1985 gelukt het de 'Grünen' opnieuw samen met de *'Amicale belge de Neuengamme'* na veel tegenwerking een gedenksteen aan de Landesstraße 633 tussen Hordorf en Scheppenpau te plaatsen, die op 6 mei wordt onthuld.³⁶ Eind september 2004 wordt de Gedenkplaats met nationaalsocialistische symbolen bespoten en de gedenkplaat onvreemd. Nadat de Gedenkplaats gereinigd is en een nieuwe bronzen gedenkplaat is geplaatst, wordt deze in juni 2012 weer gestolen en is er inmiddels weer een nieuwe geplaatst.

Harlingen, 20 augustus 2014
Jan K. Norg

---

³⁴ K. Hertz-Eichenrode [Hrsg.] Ein KZ wird geräumt. Band 2 Karten. Bremen 2000, p. 110v.

³⁵ J. K. Norg. Het concentratiekamp Neuengamme de ontruimingen en opvangkampen, in: Neuengamme Bulletin, oktober 2011, p. 40v.

³⁶ Gedenkstätten für die Opfer des KZ Neuengamme und seine Außenlager. Hamburg 2000, p. 143.

OPROEPEN

OP ZOEK NAAR INFORMATIE OVER HENDRIK SLUITER.

Voor mijn tante ben ik op zoek naar meer informatie over haar broer, die tijdens WO II in Neuengamme heeft gezeten.

Het betreft Hendrik Sluiter geboren 18-11-1921 te Harderwijk.

Via het Rode Kruis is er informatie op verzoek toegestuurd, zoals een document waarop zijn naam staat (scan document Neuengamme)

Een scan van de verklaring (standesambt) geeft aan dat hij omgekomen is bij een geallieerd bombardement op 31-12-44 in Hamburg, tijdens het verrichten van dwangarbeid.

Zoals zovelen is mijn tante ook op zoek naar nog meer informatie, maar vooral heeft ze gezocht naar mensen die met hem in Neuengamme gezeten hebben.

Omdat de kans erg klein is, heeft ze haar hoop bijna opgegeven.

Daarom probeer ik haar te helpen, want ook al is de kans klein, het is een kans.

Hebt u informatie over Hendrik Sluiter dan kunt u dit sturen naar: ojelsma@home.nl

Otto Jelsma

**De jaarlijkse contactdag van de Vriendenkring Neuengamme zal plaatsvinden op
ZATERDAG 25 OKTOBER 2014**

Locatie

Hotel Dennenhoeve, Elspeterweg 14, 8071 PA Nunspeet, (tel. 0341-260106)

De kosten zijn € 25 euro per persoon.

Minderjarige kinderen van onze donateurs betalen € 12,50.

Opgeven: secretariaat@vriendenkringneuengamme.nl

Uitvoerige informatie wordt nog toegestuurd
en is ook te vinden op:

www.vriendenkringneuengamme.nl

Bereikbaarheid:

Met de auto: A28, Afslag 14

Het hotel beschikt over ruime parkeergelegenheid.

Met openbaar vervoer: Het NS-station van Nunspeet is op loopafstand.

BOEKEN

door Wil van den Elzen

CONCENTRATIEKAMP NEUENGAMME GESCHIEDENIS, VERDERE GESCHIEDENIS, HERINNERINGEN

Tentoonstellingscatalogus (2 delen)

Gedenkteken namens het concentratiekamp Neuengamme.

Auteur: Detlef Garbe.

Taal: Duits

Afwerking: gebonden

Bladzijden: totaal 732

Formaat: 275x205

ISBN: 978-3-8378-4047-6

Prijs: € 28,00 + verzendkosten

Met meer dan 100.000 gevangenen en ruim 85 sub-kampen in de buurt van Hamburg gelegen, was concentratiekamp NEUENGAMME een van de grote verschrikkingen van het NAZI-regime.

NEUENGAMME een plek met een bijzondere geschiedenis, gekenmerkt door een zeer nauwe onderlinge afhankelijkheid van de stad en het kamp, door de economische belangen van de Hanzestad en de overeenkomsten met de SS, de weinig spectaculaire bevrijding na de volledige ontruiming van het kamp na de oorlog en het gerichte spoor vervagen, door het hergebruik als Britse interneringskampen en meer dan 55 jaar door Hamburgse gevangenen.

Het concentratiekamp NEUENGAMME omvat 57 hectaren.

Bij de permanente tentoonstelling wordt aangetoond dat de criminele acties van de Nazi's zich heeft voorgedaan in de zes en een half jaar vanaf de oprichting van het kamp in december 1938 tot mei 1945.

In de tweedelige catalogus staan teksten, foto's en documenten van de belangrijkste tentoonstellingen in het kamp gehouden, alsmede de post-geschiedenis van het concentratie kamp. Over de arbeid m.b.t. de productie van stenen en wapens.

Een referentiesysteem opent ook de toegang tot meer dan 200 biografieën en meer dan 350 leesmogelijkheden en meer dan 100 films.

Detlef Garbe maakte namens iedere familie van Nederlandse gevangenen, die dit jaar deelnamen aan de jaarlijkse reis blij met een gratis exemplaar van het boek. Dit werd uiteraard zeer op prijs gesteld.

INFORMATIE

HERINNERINGSCENTRUM KAMP WESTERBORK

De Tweede Wereldoorlog van twee kanten.

Gesprek over goed en fout, toen en nu.

Zondag 5 oktober vindt er een gesprek plaats tussen twee schrijvers en het publiek over 'goed en fout'. De grootvader van (jeugd-)boekenschrijfster Martine Letterie werd in de Tweede Wereldoorlog via kamp Amersfoort naar het concentratiekamp Neuengamme weggevoerd en vermoord. De vader van Rinke Smedinga volgde een SS-opleiding en werkte onder meer als bewaker in kamp Westerbork. Martine en Rinke zijn 25 jaar getrouwd en vertellen samen hun verhaal.

Beide schrijvers publiceerden over de oorlog. Martine is voorzitter van de stichting *Vriendenkring Neuengamme* en schreef negen kinderboeken over deze periode, onder andere in opdracht van Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Haar boek *Groeten van Leo; een kind in kamp Westerbork* is onlangs genomineerd voor de Thea Beckmanprijs, voor het beste historische kinderboek.

Rinke publiceerde ook over zijn familiegeschiedenis en won de Plantage Poëzieprijs met een gedicht over de oorlog. Daarnaast is hij (mede)initiatiefnemer van de verhalenwebsite het *Open Archief* en de tentoonstelling *Getekend Geboren*, over 'kinderen van foute ouders'. Hun achtergrond verschilt, maar bindt hen in de ambitie om te leren van de oorlog en om er in openheid met anderen over te kunnen praten, ongeacht het verleden van hun familie en opvatting.

Twee kanten, twee delen, twee uur.

De bijeenkomst in Herinneringscentrum Kamp Westerbork bestaat uit twee delen. Martine en Rinke vertellen voor de pauze het verhaal van hun familie en de plaats die deze heeft (gehad) in hun relatie. Na de pauze staat het gesprek met het publiek centraal. In dit gesprek worden (anonieme) vragen beantwoord en zal gaan over de aspecten waar de deelnemers belangstelling voor hebben. De 'drie-minuten-microfoon' geeft het publiek de gelegenheid om hun verhaal te delen. Na afloop is het mogelijk om boeken aan te schaffen en te laten signeren.

De bijeenkomsten duren twee uur en beginnen om 14.00 uur. Het bijwonen van het gesprek zit bij de museumprijs inbegrepen.

Zevende transport 'Westerbork-Theresienstadt' 70 jaar geleden

Op 4 september opende Herinneringscentrum Kamp Westerbork, precies zeventig jaar na de historische datum, een tentoonstelling over het zevende transport van Westerbork naar Theresienstadt.

Het Herinneringscentrum heeft verhalen van overlevenden van dit transport vastgelegd op film in samenwerking met de Radboud Universiteit Nijmegen. Tijdens de opening wordt tevens het boek *Als ik morgen niet op transport ga...* gepresenteerd. Dit is een publieksuitgave van de dissertatie waarop historica Eva Moraal dit jaar is gepromoveerd.

Op 4 september 1944 vertrokken bijna 2100 mannen, vrouwen en kinderen naar Theresienstadt, een voormalige vestingstad en kazerne niet ver van Praag. De trein was het zevende transport van kamp Westerbork naar Theresienstadt met als code XXIV/7. Tien mannen en vrouwen vertellen over hun vertrek uit Westerbork, de reis en aankomst in het doorgangskamp/concentratiekamp in Tsjechië. Zij schetsen ook een beeld van hun eerste indrukken, het dagelijks leven, vertrekkende en binnenkomende transporten, hun bevrijding en de terugkeer naar Nederland.

Het dagelijks leven in een kamp is ook het onderwerp van het onderzoek van Eva Moraal. 'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue,' schreef verpleegster Mania Krell in haar brief uit kamp Westerbork. Moraal beschrijft aan de hand van brieven, dagboeken en memoires van kampgevangenen de beleving van kamp Westerbork in de periode 1942-2010. Kinderen konden in kamp Westerbork naar school en er was vertier zoals de revue. Tegelijkertijd werden er meer dan honderdduizend mensen naar de concentratie- en vernietigingskampen in het oosten gedeporteerd. *Als ik morgen niet op transport ga...* geeft een indringend beeld van het dagelijks leven in kamp Westerbork.

De expositie *Westerbork-Theresienstadt – Het transport van 4 september 1944* is nog te zien tot en met 2 november 2014.

Het boek *'Als ik morgen niet op transport ga...Kamp Westerbork in beleving en herinnering'* is

te koop in de boekwinkel van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Meer informatie:

Herrineringscentrum Kamp Westerbork

Website: www.kampwesterbork.nl

VERZETSMUSEUM AMSTERDAM

Verhalenoverdracht over de Sjoa

Zondag 19 oktober 2014

Aanvang: 15:30 uur – einde 17:00 uur (zaal open vanaf 15.00 uur).

Hoe verandert de overdacht van het historische verhaal als er geen overlevenden meer zijn die hun verhaal kunnen vertellen?

Musea verbeelden meer persoonlijke belevenissen - steeds vaker ook die van de vijand.

Clairy Polak in gesprek met deskundigen Susanne Knittel en Erik Somers.

Hoe reageren nabestaanden?

Entree: 10,00 euro

Reserveren via: lezingen@verzetsmuseum.org.

Moedige mensen. Helden in oorlogstijd

Donderdag 30 oktober 2014

Presentatie van 17:00 tot ca. 18:30

Kort na de Tweede Wereldoorlog werd het verzet in Nederland opgehemeld. Later won de overtuiging terrein dat het land voornamelijk werd bewoond door collaborateurs en meelopers. Deze nieuwe mythe is echter even aanvechtbaar als de oude.

Moedige mensen is gebaseerd op een gedurende ruim twee jaar verschenen rubriek waarin medewerkers van het NIOD hun binnen en buitenlandse 'helden' presenteerden, als tegenwicht tegen de moderne neiging tot minimalisering van het verzet.

Over de auteur(s):

De samenstellers **Jaap Cohen** (1980) en **Hinke Piersma** (1963) zijn als onderzoekers verbonden aan het NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies.

Entree gratis.

Reserveren via: lezingen@verzetsmuseum.org

Meer informatie:

Verzetsmuseum Amsterdam:

Website:

www.verzetsmuseum.org/museum/nl/museum

Het Neuengamme Bulletin verschijnt twee maal per jaar, in maart en in september. Het richt zich tot iedereen die zich bij de gebeurtenissen in het concentratiekamp Neuengamme of de nasleep ervan betrokken voelt.

Het Bulletin bevat op de eerste plaats informatie door het bestuur van de Stichting Vriendenkring Neuengamme. Daarnaast staat het iedereen vrij om een bijdrage te leveren aan het bulletin.

Artikelen kunnen informerend en/of opinie vormend zijn of kunnen persoonlijke ervaringen bevatten. Ook oproepen voor informatie kunnen worden geplaatst. Overleg met de redactie hierover is natuurlijk altijd mogelijk.

De redactie behoudt zich het recht voor om kleine wijzigingen in de tekst van de ingezonden artikelen aan te brengen. Wijzigingen van enige omvang of inhoud zullen, indien deze naar het oordeel van de redactie noodzakelijk zijn, altijd in overleg met de auteur worden aangebracht.

Overname van artikelen of delen daarvan is toegestaan, mits voorzien van bronvermelding. Het Neuengamme Bulletin wordt uitgegeven onder verantwoordelijkheid van de Stichting Vriendenkring Neuengamme. Voor gesigneerde bijdragen zijn de desbetreffende auteurs verantwoordelijk.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van foto's te achterhalen. Als u meent rechten te ontlenen aan het gebruikte materiaal voor dit bulletin zonder dat daarvoor autorisatie is verleend, of u heeft opmerkingen over, of bezwaren tegen het gebruik van bepaalde teksten, namen, foto's, tekeningen of beeldmerken, wilt u dan contact opnemen met de redactie.

Artikelen dienen per brief of per e-mail naar de redactie gezonden te worden.

Tenzij anders vermeld berusten de rechten van het fotowerk bij de maker.

Sluitingsdatum kopij:

1 maand voor de verschijningsdatum.

Verschijningsdatum volgende nummer: maart 2015.

